पातञ्जल प्रवचन सांख्य योगसूत्र की योगग्रन्थ नं. ७४

अथ योगसूत्र योगशास्त्र आरम्भ

नंबर ११३८ प. १३ म... १६

यो॰सू॰ श्रीगणेशायनमः शिवः सर्वम् सत्यंज्ञानमनं
१ नमद्वयसुखंब्रह्मेति[illegible]यत्प्रोक्तं विसृष्टाशिवा
दिभिर्ब्रह्मवद्भिरूपमन[illegible]भिः मुमुक्षुभिर्विष
यः सदागुरुकृपासन्नेत्रेम[illegible]यंतस्समुपा
स्महेहृत्तिस्सदाहृत्संजगद्द्रा[illegible]योगंप्राह
पितामहोप्यभगवान्शेषः[illegible]सूत्रैर्भा
ष्यामिश्रेणासर्वविदितोत्या[illegible]परमं तद्भा
ष्यंविवरणीचक्रे[illegible]सोयमिदन्त
त्याद्युर्वैर्धीहितत्प्यापिसूक्ष्म[illegible]र्गूढंरहस्यंमतः
२ अतः सन्नेमुमुक्षूणांयोगिनां[illegible]तत्परां
वृत्तिंनारायणोभिदंः[illegible]कुरुष्ये ३ स्वा
तंत्र्यासत्यत्वमुख्यंप्रधानेसत्यंचात्वब्रह्मेदमभेदवा
दैः व्याख्यातोनिरारावसन्नभावनारव्यंयोगसूत्रंयंनि

भिन्नंब्रह्मसूत्रैः ४ अपिचात्मप्र[illegible]गुणाक
रोन्मतिमान्मुनिः भाष्यादिवृत्ति[illegible]सत्राणा
चार्यप्रसृतैर्मतः ५ सतोयो[illegible]भगवद्गीता
यामधिकोत्पनः हृतःशंकर[illegible]भिन्नस्सादरा
अस्तेतोऽतिसादराः ६ व्रजा[illegible]मोतिपरमब्र
ह्मविद्ब्रह्मैवभवति नमेवविदि[illegible]त्वाऽतिमृत्युमे
तिनान्यःपंथाविद्यतेऽयना[illegible]तिन्मजितीवेक
मात्मविदिन्यादिश्रुतिभिः[illegible]रमपुरुषार्थे
साधनत्वाकारात्मसाक्षात्का[illegible]रस्याधनतयावग
तावनतत्त्वनिदिध्यासनाख्यात्मभावनारूपयत्ज्ञः
श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइत्याभिरा
म्नातानि तत्रनिदिध्यासनंप्रवीणांतर्लक्ष्येण
५ नादेवमनसोऽसौविकाशोऽवाधिनातात्मोनरस्य

यो॰ सू॰ मासंभवात् सर्वविज्ञाना[illegible]दिकं पुनः तत्फलसंवादाच्च
२ निदिध्यासनं चैकताकारता[illegible]दिरूपो राजयोगापरप
र्यायः समाधिः तत्साधन[illegible] क्रियायोगः १ चर्या
योगः २ कर्मयोगः ३ हठयोगः ४ मंत्रयोगः
नयो ५ ज्ञाँगः ६ अद्वैतयोगः ७ लक्ष्ययोगः ८
ब्रह्मयोगः ९ शिवयोगः [illegible] सिद्धियोगः ११
वासनायोगः १२ लययोगः [illegible]३ ध्यानयोगः
१४ प्रेमभक्तियोगश्चेति १५ [illegible]देन तत्सर्वसामा
न्यविशेषभावनासंगतयोगे[illegible]कवलीकृतमिति
मनसिनि[illegible]धाय साङ्गं सफल[illegible]योगसमाधिसा
धनविभूतिकैवल्या[illegible]के[illegible]र्भिः पादैर्व्युत्पा
दयिष्यन् प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यै विषयप्रयोजनाधिकारि
संबंधान् दर्शयन् प्रथमं शास्त्रस्यारंभं प्रतिजानीते।

शा
भगवान् पतंजलिः अथ योगानुसनमिति अथशब्दः
आरंभार्थः प्रतिमा [illegible]मंगलार्थश्च [illegible] प्रश्नाद्यानंत
र्यार्थः शाद्विपाकांता[illegible]नैवपर्य्यन्त इति व्याख्येन
शब्दानुपस्थितता तंत्रार्थ एकत्वानौचित्यात् शिष्य
प्रश्नगुर्वाज्ञाप्रादीनामविशे[illegible]षेण क्विचारप्रयोज
कत्वाया कस्यानंतर्यं वा त्वर्थ[illegible]व धारयितुमश
क्यत्वाच्च योगः समाधिः अनुशासनं हि स्वाप
गमेकैरनुपश्चात् शिष्यते[illegible]नेतद्वाभेदो
पायफलैः साधनैरनेनेत्यनुशासनम् योगस्या
नुशासनं योगानुशासनं योगप्रतिपादकं शास्त्र
मारभ्यत इत्यर्थः अत्र साधनः सफलो योगः प्रति
पाद्यतया शास्त्रस्याभिधेयः प्रतिपा[illegible]
कैवल्यं फलं तत्कामश्चाधिकारी प्रति[illegible]निवद्ध[illegible]ः प्र

यो॰सू॰ योज्यप्रयोजकभावः शास्त्राभिधेययोः संबंधः प्रा
२ तिपाद्यप्रतिपादकभावः अभिधेयस्य योग
स्य कैवल्यस्य च साध्यसाधनभावः संबंध इति दि भा
क् १ सपरिकरो योगः प्रतिपाद्यत इति प्रतिज्ञा
तं तत्र योगलक्षणं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधश्च वा
निर्द्दिष्टं चेदृशप्रकारयोगस्य लक्षणं व्याख्यातुमाह
चित्तवृत्तिनिरोधः तदा द्रष्टुः स्वरूपे अवस्थान
मिति इहाभ्यां तत्रचित्तस्य हृदहंकारमनोभि
देन त्रिविधांतःकरणस्य वृत्तयो दीपस्य शिखा
इवावस्थापरिणामरूपा बाह्या आभ्यंतराश्च
तासां निरोधः उपसमो निरिंधनाग्निवत्स्वका
रणेलयः तदा निरोधकाले द्रष्टुः प्रमातृरह
स्य स्थानः करणावधिवत्स्य स्वरूपे विशेष्ये

अथ योगानुशासनम् १ योगश्चित्तवृत्तिनिरो
धः २ केवलसच्चिद्रूपे आत्मनि अवस्थानं वि
षयत्यागावस्थितिर्विधानं तस्य र्थः विषयत्या
च व्यापादानुबंधिनी व्यापारवृत्तिरेव योगीया
महमेतावंतं कालं समाहितो भूत्वा मिति स्मरणं
न व्युत्थाने गम्यते इति इत्यनेन त्यत्तर निरोधपू
र्वकात्मगोचर धारावाहिक निर्विकल्पक वृत्तिर्यो
ग इति लक्षणं सिद्धम् मध्ये चिन्तना योगो वृत्त्यं
तर निरोधनः इति कूर्मपुराणादौ शिवोक्तेः यत्र
चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यतीति गीता
यां भगवदुक्तेः यद्यपि द्रष्टृगोचरा आत्माप्येतादृ
१ शवृत्ते समाधित्वं वदन्ति तस्य कारस्तेषां पातंजलमतेः १
यो.सू. त्वादि प्रकृताभिप्राय मात्रोपदेशिकत्वनिवारणाय

स्वेहस्यगोचरतया:

यो॰ सू॰ विशेषणं अभावसर्वविषयत्वेन संस्काराजनक
४ त्वात् योगस्य च संस्कारजनकत्वात् तथैवाग्रे
वक्ष्यमाणत्वाद्विशेष्यं तत् संप्रज्ञातासंप्रज्ञाता
यान्निर्विकल्पको निरस्तवृत्तिविशेषणाद्विशेष्य
योर्द्वयोर्वृत्तिः प्रत्येकस्यापि निर्मलदर्पणाय अत एव भेज्ञा
पादभेदेन विशेषणस्य सफलत्वं [illegible] तृतीयपादे
विशेष्यांशस्य फलं कैवल्यं [illegible] देवदत्तनिरूपण
कारः अप्येवं शिवसंहितायां [illegible] मिन्नक्तिर्महा
योगो निरालंबः तत्राधर्मत्वभावयोगः समाधिप
दाभिधेयो निराभासः तत्र प्र[illegible] लक्षणं ने
देति द्वितीयस्य चित्तवृत्तीति योगस्तु द्विविधो
ज्ञेयो ह्यभावः प्रथमो मतः अपरस्तु महायोगः
सर्वयोगोत्तमोत्तमः शून्यं सर्वं निराभासं स्वरूपं
गदाङ्कुः स्वरूपं = ४

यत्र चिंत्यते अभावयोगः संप्रोक्तो येनात्मानं
प्रपश्यति यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानंदं निरं
जनं मय्येकं स महायोगो भावितः परमः स्वय
मित्यादिस्मृतिभिरपि तत्र [illegible] आत्मनात् अत्र
संप्रज्ञाते प्राणनिरोधादिः साधनकोटावेव तनि
वेशात् संप्रज्ञाते सात्विकविशिष्टवृत्तिसत्वेऽपि यो
गः प्राणनिरोध इत्युक्तत्वात् [illegible] निःशंक
योगविज्ञानपर्यायचैवल्ली [illegible] तत्त्वप्रवृत्तेः नन्व
संप्रज्ञाते तस्मिन् ध्येयमात्रगोचरवृत्ति स्वीकारः
सर्ववृत्तिनिरोधेऽसंप्रज्ञात इति भाष्ये [illegible] विरु
द्धमिति चेन्न संप्रज्ञाते प्रक्रम्य तामपि [illegible]
त्तिनिरूपं [illegible] द्वितीयं [illegible] तेन विशिष्ट [illegible] निरोध
रोधस्यैवेतत् [illegible] तात् एतेन तत् [illegible]

रा॰ =

नित्यत्वे सर्ववृत्तिनिरोधः स्यादसिद्धिः अत्र सत्वेन तु
समाधिशब्दार्थत्वादिनिरिति मध्ये कचित्तत्वेनाप
दिउदाहृतमस्त्वन्यथा छे यदात्राकारवृत्तेरेव योग
त्वकथनादित्याशंकापि समाहिता सर्वपद
मपठतास्सूत्रकारेणापि तज्ज्ञापनात् अत्र संप्र
ज्ञातशब्दादिभिरेव ततत्र संचित्तसम्यगहंत्वा
दिनाप्रज्ञातत्वत्यादिविभुत्वव्यवहार्थलाभा
ततएवतावन्मनोनिरोधेन हृदयावनग
नताय एतज्ज्ञानंच मोहग्रन्थीश्वान्येयंपवि
स्तरइत्यादिष्वातिश पद्येषु समनोचित्तनिरु
द्धयोगसेवयाइत्यादिस्मृतिषु मनोनिरोध
स्यैवोक्तत्वेपितावत स्योक्तं तत्रापि विवक्षित
विवेकेन मनोनिरोधस्य विशिष्टवृत्तिनिरोधा

त्मकत्वलाभादिति दिक् अथवा समाधित्वेन सं
प्रज्ञातस्यापि अग्रेवक्ष्यमाणत्वात् अयोगवत्सं
प्रज्ञातोपि प्रतिज्ञातस्तेयोगशब्दाभिधेयः तथा
च युजसमाधावित्यनुशासनं योगस्योभय
विधसमाधेरनुशासनं स्वरूपसाधनभेदफल
प्रतिपादकं शास्त्रमारभ्यत इति प्रतिज्ञासूत्रा
र्थः तदुभयसाधारणंलक्षणमाह योगश्चि
त्तवृत्तिनिरोधइति तत्र चित्तस्यराजसतामसवृ
त्तीनां निरोधः उपसमःसंप्रज्ञातः सर्ववृत्तीनां नि
रोधोसंप्रज्ञातः यदात्मतत्वं प्रसमीक्षते देही एकः
कृतार्थो भवते वीतशोकः यदात्मतत्वेन तु ब्र
ह्मतत्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्यत्यत्र मधु
वंसर्वतत्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः

यो·सू· यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासहबुद्धि
६ श्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिम् अप्र
मत्तस्तदाभवतियोगोहिप्रभवाप्ययौ मन
एवमनुष्याणांकारणंबंधमोक्षयोः बंधाय
विषयासक्तंमोक्षोनिर्विषयंस्मृतमित्या
दिश्रुतेरित्यर्थः सर्ववृत्तिशून्यरूपाऽसंप्र
ज्ञातस्यतुसमाधेर्योगिनोपेक्षयामधुमती
मधुप्रतीकाविशोकासंस्कारशेषाख्याश्चतस्रोभू
मिश्चसतीअलभ्यस्यमणिमंत्रादिन्यायेनकैवल्य
हेतुत्वंस्वजन्यादृष्टद्वारात्मसाक्षात्कारहेतुः
अप्यवानिरोधश्चित्तवृत्तीनांनिरुध्यतेऽस्मिन्निति । न
व्युत्पत्त्याविरोधित्वनिपर्यवसायीबोध्यः वि
रोधिपदार्थस्यैवनाशकत्वात्प्रागभावा

दैतन्यादर्शनात् अत एववृत्तिसत्त्वाऽसत्त्वाभ्यां
संप्रज्ञाताऽसंप्रज्ञाताभ्यांयोगस्यविभजनमपिर
अग्रेसंगच्छते अतएवयोगस्यतद्वैयर्थ्यमपिता
दृशावृत्तेर्भावनासत्कर्मणःप्राणरोधजन्यत्वेना
ऽपरोक्षज्ञानयाऽज्ञानोच्छेदकत्वमपिइत्यग्रेस्फुटीभ
विष्यति चैत्रमेवचित्तस्यभूमिषुयोगेप्सितंचराघ
चयोगोवृत्तिनिरोधेहितानसर्वभिद्वेदसाम् अ
साधकस्याचिद्धेयमः केस्यचित्तत्वतिकक्षयः प्रका
रोद्वैतनतोदेवोजगादयरमः शिकल्पादिनावासि
ष्टेयोगज्ञानयोः एथकपर्यंकप्रयोगहरतेःशास्त्र
जेषूत्पत्याविकल्पार्थंवाति दुःखान्तालाकमेताखंडा
पवीवोधरूपापिदुर्लभत्वादितिसंक्षेपः सोपुनः
योगश्चित्तविशेषस्यक्षिप्तविक्षिप्तमूढविक्षिप्ति

यो॰सू॰ तथाहिचित्तस्यत्रिगुणात्मकोत्पन्नस्तत्क्षिप्तमूढ
७ विक्षिप्तैकाग्रनिरुद्धाख्याःपंचभूमयोऽवस्थावि
शेषाभवंति तत्रचित्तस्यभूमयोयोगःबहिः
प्रवृत्तिरूपत्वात्त्यापिकद्वयोरेवान्त्ययोः तत्र
क्षिप्तंरजसउद्रेकादस्थिरंबहिर्मुखतयासुखदुः
खादिविषयेषुव्यवहितेषुकल्पितेषुसन्निहि
तेषुचप्रेरितंभवति तच्चसदैवदैत्यदानवादीनां
मूढंतमसउद्रेकात्कृत्याकृत्यविभागमंतरे
णक्रोधादिभिर्विरुद्धकृत्येष्वेवनियतंभवतित
च्चसदैवरक्षःपिशाचादीनां विक्षिप्तंसत्वोद्रेका
त्रजोविशिष्टंदुःखसाधनंपरिहृत्यसुखसा
धनेष्वेवशब्दादिषुप्रवृत्तंभवतितच्चसदैवदेवानां
एकाग्रंतु रजसोऽप्यभावेनस्वस्थसत्वोद्रेकादशा

त्मसात्रगोचरंसगुणात्मगोचरंवासविकल्पक
सात्विकवृत्तिविशिष्टंतच्चसदैवभगवद्भक्तानांदे
वासुरगंधर्वरक्षमनुष्यप्रभृतीनाम् निरुद्धं
तु तस्यामपिनिरोधविशिष्टयोगिनामेवभ
वतीति वर्तमानाध्वनिस्थितानांवृत्तीनामत्यं
तानीतनाध्वनिप्रवेशलक्षणःनिरोधस्तस्मात्
कारसर्ववृत्तिनिरोधेकास्तत्लक्षणतज्ञानादिपा
ठवैकल्पसंस्यान्यत्राऽसंभवात् तस्मान्निरोधए
वासंप्रज्ञातः २ निरोधसिद्ध्ययोगीद्विविधःयु
क्तोयुंजानःतत्रयुक्तःसमाधिसमयाःकेवलंसमा
धिनिष्ठोमोक्षमभिवांछति युंजानस्तत्वसमा
८ हितमनाःप्रारब्धदोषात्प्रातिभादिसिद्धीःक्रम
भिवाञ्छत्नुपहतसमाधिःतन्नाशुतोऽनेका

रपि

यो॰ सू॰ र्यद्रष्टृत्वेनसोपाधिपुरुषोयोगेस्थितः किंस्वरू
८ पः किंचिन्तनात्कार्यैसाक्षिमात्ररूपः ऽत्रापि
बोधरूपोपिसन् तदानींसविषयत्वनिर्वाह
कत्वाद्गुणादेरभावान्निर्विषयएवं अत्रवै
तार्किकवैशेषिकप्राभाकरसंमतः स्फुटत्ता
द्याविवसामग्र्यभावेनविषयसंगत्यनुत्तदानी
मपितडएवकाष्ठादिवत्निर्विषयत्वप्रकाश
त्वाऽयोगात् उक्तआत्ममनःसंयोगविशेषा
दात्मसमवतद्रष्टचेतनः अत्रप्रवाधूत्यवादि
विज्ञानवादिसंमतः दशासृयेदीपादिवद्विषय
निरूप्योविषयोपरमान्निरूपयति यदा प्रवृत्तिवि
ज्ञानैःपरमेपिस्फुटत्तावेवालयविज्ञानसंत
तिरूपास्तिष्ठतीत्याशंक्य तदानीमपिविषयमा

नि

नचित्तबोधरूपस्यसर्वथानिर्विषयत्वाऽयोगेन प्रथम
द्वितीयपक्षस्यबाधात् तार्किकोक्तद्वितीयपक्षा
ढयस्य तयोर्यंविज्ञानमयइत्यादिश्रुत्याऽन्तर्मनेविशे
षगुणायोगेनैवात्मनःप्रत्यक्षत्वांगीकारात् अत्रा
त्ममात्रदर्शनरूपनिर्विकल्पकत्वमापेर्बाधेनचबा
धात्बौधाभिमतपंचमपक्षेपिहृदयोस्तुक्षणविनाशी
वाअरेत्र्ययमात्मामनुच्छित्तिधर्मेत्यादिश्रुत्यास
मःत्वात् तदाद्रष्टुःस्वरूपेऽवस्थानम् ३ कर्त्ताऽ
योगेनचबाधात् स्वाभिमतंप्रथमपक्षमेवसिद्धा
तयति तदाद्रष्टुःस्वरूपेऽवस्थानमिति तदा स
कलवृत्तिनिरोधकालेद्रष्टुःचित्तनतद्वृत्तिनिरोध
यपरिणामसाक्षिणाश्चितिशक्तेःपुरुषस्य स्वरूपे
तत्वेनचित्तादिरध्यवसायाहितत्यानिर्विकल्पयोनिरे

यो॰ सू॰ पलवेत्स्वप्रकाशानन्दसच्चित्स्वरूपे अवस्था
९ नं कुसुमापाये स्फाटिकस्यालोहित्येन स्वस्वरू
पस्थवत्क्लेशाद्यपाये चित्ताद्यसंक्रमेणाकर्तृत्वा
द्यभिमाननिवृत्त्या भेदेनावस्थानमित्यर्थः
स्वभावात्तु कार्यचित्तवृत्तौ आत्मापि सत्तानि
रूपाधिस्वस्वरूपात्मतानिवृत्तीत्यर्थः इत्थं
चाविनतिश्शङ्कः उक्तपक्षानिर्दिष्टवस्वप्रकाशा
सच्चिद्रूपेणैव स्वरूपं विषयग्राहिता तु औपाधि
कीतस्याश्चादिरोधकालेऽसम्बन्धनिः पाकनिवृ
त्तौ याचवकार्यवत्तदुपनवद्दित्तसौ ति स्वरूपस्यावा
१८ धात् तस्मात्स्वतोनिरूपाधिसत्स्वप्रकाशरू
पस्याप्यात्मनः उपाधिभिरौपाधिकस्वरूपत्व
स्यनत्वनिरोधसमाधिनासंस्कारसहितावृत्ते

प्तिनह

ऽशेषनिरोधे शान्तघोरमूढावस्थानिवृत्तौ जी
वन्नेव हि विद्वान् हर्षामर्षाभ्यां विमुच्यते स्वस्या
धिष्ठातृत्वानिर्विकारस्वरूपावस्थितिरूपा
जीवन्मुक्तिर्भवति परमुक्तिस्तु वक्ष्यमाणप्रको
काशायां शान्तभोगान्ते प्रतिप्रसवेनौपाधिकरू
पात्यन्तिकनिवृत्तावात्यन्तिकं स्वरूपावस्थान
मितिवोध्यं व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टादि
ति दिक् ३ ननु तर्हि व्युत्थाने स्वभावच्युतिः स्या
त् अम्लेन दुग्धस्य दधिभाववच्चित्तादिभिरौ
पाधिकस्यौपाधिकभावजननात्तत्राह वृत्तिसा
पा= रूप्यमितरत्र इतरत्र व्युत्थाने वृत्तिसारूप्यं चित्ते
८. नसोऽदृश्यत्वनोः सारूप्यं अवैलक्षण्यमित्यर्थः
शान्तघोरमूढाश्रिता वृत्तयस्तदाकारमङ्गुरास्ता

भिरविशिष्टास्तत्प्रतिबिंबरूपाः पुरुषस्यभ
वंति याभिः शांतोस्मिदुःखितोस्मि मूढो
स्मीत्यध्यवस्यति अतोनस्वभावाच्युतिः
नहिलौहित्यप्रतिबिंबकालेपिस्फटिकस्यस्व
भावाच्युतिरस्ति अतानुविकारत्यथाभावस्य
विकारित्वा ऽप्रयोजकत्वादितिभावः ४ ३
दानींचित्तस्यैकाग्रादितराणामेकरूपतानां
निरोद्धुं व्यानांस्तत्वेपि नासंदेहप्रमाणपंच
प्रकारत्वेति निरोधेनैव निरोधोभवतीत्य
भिप्रेत्य तेषुप्रयत्नान्निरोद्धव्याः पंचप्रकारा एवे
त्याह वृत्तयइति वृत्तयश्चेत्वादिभेदाद्वृत्तिसमू
हाः पंचतय्यः पंचप्रकाराश्च अवयवको नानाः
अवयवितोवृत्तिसमूहाः प्रमाणादिपंचप्रका

रावयववकाइति यावत् तासांहानोपादान
सिद्धयेभेदमाह क्लिष्टा अक्लिष्टा इति ते
चक्लिष्टा विविधानेव विषय रूपनिसारूप्य
मितरत्र ४ वृत्तयः पंचतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः
५ ग वासनानिबंधनारागादिजन्ययादुःखस्त्व
क्लेशफलिका विषयाकारवृत्तयः राजसस्तामसाश्च
अप्रमाणभिन्नरूपादिद्वारा परानुग्रहनिग्रहाभ्यां
धर्मार्धर्मयोरभ्यासात् दुःखधारयाएवानुभ
वात् अक्लिष्टाः विवेकख्यातिसाधनसत्व
हाः क्लेशफलिकवृत्तिविरोधिन्यः सात्त्विकाः
अक्लिष्टत्वं च यद्यपि प्रमाणादौनैरवात्मगोचर
त्वाः क्लेशादिविरोधित्वेनविपर्ययस्यत्वाला
प्रमादौविस्मोदिधीरूपस्यपुरुषविशेषकत्वा

म॰

यो॰ सू॰ नकत्वेविकल्पस्यभेदवादिमते नन्वकस्या
११ द्विवाकजन्याऽभेदवोधस्यकथंचित्तनिरुः
द्धारकत्वेनानिद्रायाः सुखाद्यनुभववत्त्वेन
स्मृतेर्नलिमेवादिदर्शनेनश्रीकृष्णादिवि
षयिण्यायाश्चदृष्टोत्पादकत्वेनस्फुटं नाभिरिव
वयव्यासंभवदृष्ट्याऽदृष्टेकमालिकापत्तीनांनि
रोधश्चभवतीत्यतेतासांनिरोधेनवासर्वासां
निरोधार्थंसाधनांतरप्रयासश्चोचितस्तथाऽ
भ्यासांसाक्षान्निर्विशेषा विकल्पस्यस्वरूपानुगः
रात्वेनानिरोधस्सर्वासामान्यानिकानिरोधाः
र्थंप्रयासांतरश्चोचितएवेतिभावः ५ एताः
पंचवृत्तीरुद्दिशति प्रमाणेति उद्देशफलमि
तोन्याः साक्षान्निरोधव्याः इत्यनेनसंगीतिं

यद्यपिलाघवतर्कानुगृहीतान्वयव्यतिरेकाऽ
भ्यांविशेषांशाऽज्ञानस्याऽप्रमात्वावच्छिन्नं
प्रतिहेतुत्वावधारणाद्विपर्ययादीनांस्वाद्या
श्रित्वाऽविद्यावृत्तित्वपक्षस्यवेदांतिभिरंगी
कृतस्ययुक्तत्वान्नाविकल्पादिविकल्पनंयुक्तं
तथापिस्वमतेऽनिर्वचनीयाऽनाद्यज्ञानस्य
मानाभावेनानंगीकारान्मनः परिणाममात्र
मेवविपर्ययादीनां क्रमेणैववत्तृशुक्तिरज
तादयोपिचित्तपरिणामा एवबाधाऽवाधा
भ्यांसदसद्रूपा इतिसदसत्ख्यातिरित्याद्य
ग्रेविद्यासूत्रैस्फुटीभविष्यति ६ तत्रप्रमाणं
प्रवृत्तिंविभजते प्रत्यक्षेति तत्रोपमानस्यग
१४ वयपदार्थवाक्यवाक्यासत्तिवृत्त्यंतर्भावेन

यो॰ सू॰ अप्रयुज्यमानत्वात् योऽसन्निकृष्टं तदेव हेतुर्व
२२ प्रयुज्यते स तत्स्यवाचकः यथा गोशब्दादि
गवयो गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वात्
व्यतिरेको घटवत् इत्यनुमाने अर्थाप
त्तिरपि अयं रात्रिभोजी दिवाऽभुंजानत्वे स
ति पीनत्वादित्यनुमाने अनुपलब्धेस्तु य
दि स्यादुपलभ्येतेत्यन्यादिभिर्योगिसत्व
प्रसंजितप्रतियोग्युपलब्ध्यभावरूपाया
प्रत्यक्षसहकारित्वेन प्रत्यक्षे एतिह्यस्य
तु शब्दे संभवस्य तु खार्यां द्रोणादिपरि
माणसंभावनारूपस्यानुमाने चेष्टाया
अपि गेहे कति घटाः संतीति प्रश्ने दर्शितांगु
लीप्रदर्शनरूपाया अनुमाने शब्दादिपद

स्मरणेन शब्द एव वा अंतर्भावात् त्रीण्येव
प्रमाणानीति भावः तत्राविसंवादिज्ञा
ने अनधिगततत्त्वबोधः प्रमा तत्करणं
प्रमाणं सामान्यलक्षणम् इन्द्रियसंचार
मार्गेण बाह्यवस्तुसंबंधाच्चित्तस्याखिला
६ प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः
७ प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ७
र्थं वासनावत इंद्रियविषयसामान्यविशेषात्म
नेऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं
यथा घटोऽयमित्यादि गृहीतव्याप्तिकेन हे
तुना साध्यवत्तिपदे ज्ञायमानेन साध्यस्य
सामान्यात्मनाऽध्यवसायोऽनुमानम् तच्चा
नुमानं त्रिविधम् तत्पूर्ववत् शेषवत्

यो॰ सू॰ सामान्यतोदृष्टं चेति तत्र पूर्ववत् केवलान्व
१२ यत्र हेतुः केवलान्वयीत्यर्थः यथा इदम
भिधेयं प्रमेयत्वात् संमनत्वादित्यादि शेष
वत् शेषो व्यतिरेकी हेतुः केवलव्यतिरेकी
त्यर्थः यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते
गंधवत्त्वात् व्यतिरेके जलादिवदित्यादि
सामान्यतोदृष्टम् अन्वयेन व्यतिरेकेन रा॰
च यत्र हेतुः व्याप्तिक यथा वह्निमान् धू
मादित्यादि प्रकृतवाक्यार्थं यथार्थज्ञान
वत्त्वरूपाप्तत्वविशिष्टेन ७ शब्दप्रमाण्या राह
प्तमितार्थानापर शब्दे यथार्थबोधोर्थ
मुपदिष्टेन आकांक्षासत्तियोग्यता
दिमता शब्देन श्रोतृ तदर्थाकाराद्वृत्तिः

स्वर्ग

गमः यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यात्
स्वर्गकामनावता यागः कार्य इति पौरु
षो बोधः सर्वत्र फलं धर्मजातानां [illegible]
स्फुरति घटादिप्रकार इत्येवं व्यवहरति
जनः तत्र यत्र यस्य शब्दस्य प्रमादिमानत्व
सो वक्ता स स आगमः यथा वेदं वदनका
र्यमित्यादि मन्वादिसंप्रदायस्तु निरो
न प्रमाण्यादिः त्वादागमा एव एव
मन्येपि इत्यर्थः प्रत्यक्षादिप्रमाणादि आह ॥
इति संक्षेपः ७ विपर्ययलक्षणमाह वि
पर्ययेति विपर्यय इति लक्षनिर्देशः
मिथ्याज्ञानमिति लक्षणं तत्राप्यर्थ
ज्ञानं तदि [illegible] रूपप्रतिष्ठमित्याह

यो. सू.
१४

अतद्रूपप्रतिष्ठमिति नतद्रूपं येनेति
द्रूपं ज्ञानस्वरूपं तस्मिन्न विद्यते प्रतिष्ठा
बाधाप्रतिबन्धत्वं यस्य तत् यथा शु
क्त्यादिविशेषादर्शनप्रतिबन्धं रजता
ज्ञानं विकल्पस्तु प्रत्यक्षप्रभावत्वाधाऽ
प्रतिबन्ध एव इदमनित्यमिति ज्ञाने
पि बाधितत्वे कलहादौ शाब्दव्यवहारद
र्शनात् अतोऽनन्तरप्राप्तिव्याप्तिः बाधबा
ध्यपरोक्षप्रमायामपि चिन्तनीयेति विवरणा
यमिथ्याज्ञानमिति ॥ ८ ॥ विकल्पं ज्ञाय
ति शब्देति शब्दज्ञानं च शब्दज्ञानेन
नुपातितुं जनकं यस्य स शब्दज्ञानानु
पाती श्रोत्रेण श्रूयमाणशब्दजनकः प्र

धोक्तपदार्थे नास्त्यपि हेतुको बाधति
श्रयेपि कलहादौ नरशृङ्गादिप्रयोगे
ऽपि दृष्टे च स ॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञान
मतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥ शब्दज्ञानानुपाती
वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥ वाङ्गभवति
ष्टुः वस्तुशून्यो बाधितो विषयः प्रत्ययो
नरविषाणारवपुष्पं चैतन्यं पुरुषस्य वि
कल्पाख्यावृत्तिरित्यर्थः वस्तुशून्यत्वा
च्चायं प्रमाणं बाधाऽप्रतिबन्धत्वाच्चन
विपर्ययः नचबाधवृत्तौ सत्यां विशिष्ट
प्रत्ययः कथं लौकिकसात्त्विकयोर्जन्य
दोषविशेषाद्यजन्यावाशिष्टबुद्धिबाध
प्रतिबन्धत्वादिति वाच्यं सत्यपि बाध

यो॰ सू॰ निश्चये धूमत्वे संतत्पः शंकिराघा विर
१९ हस्तुष्मरणमित्याद्युक्तदोषादिवाकनः
शब्दबोधस्यापि भवासंभवत्वेन शाब्दाति
रिक्तत्वेनापि नादशाधियो विशेषवशा
यत्वात् अनाहार्यबुद्धेरेव तत्पाविषा
यावाधप्रतिवध्यत्वमित्यादिकारणाच्च अ
न्यथाकलहनकौदित्यात् विप्रतिपत्ति
नैस्यात् वैध्यायिकानां तुयोग्यता धीवा चैतात्र शा
ब्दाहार्यस्याप्यसंभवात् पदार्थोपस्थितिमात्रेण
शाब्दबोध इति संक्षेपः ९ निद्रां लक्षयति अभा
वेति जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनामभावस्य प्रत्ययः प्र
तीतिं जनयति हेतुः तमः तदालंबनं विषयो
यस्याः सा वृत्तिर्निद्रा स्वस्पोऽहं सुखमस्वाप्सं

नाकिंचिदवेदिषमिति स्मृत्युत्पत्तेः जागरे स्मृ
तिदर्शनात् स्मृतेश्चानुभवव्यतिरेकेणासंभवात् प
पत्तेर्वृत्तित्वं वृत्तिपदं ज्ञानसामान्याऽभावो
निद्रेति नार्किकमतनिरासाय अत्र भाष्यं
सा च प्रबोधे प्रत्यवमर्शात् प्रत्ययविशेष एव
कथमिति चेत् उच्यते सुखमहमस्वाप्सं प्र
सन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति दुःखम
हमस्वाप्सं स्त्यानं मे मनो भ्रमत्यनवस्थितं गा
ढं मूढोऽहमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चि
त्तमलसं मुषितमिव तिष्ठतीति स खल्वयं प्रबु
द्धस्य प्रत्यवमर्शो न स्यात् असति प्रत्ययानु
भवे तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः
तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा सा च समाधावि

यो॰ सू॰ नरप्रत्ययवान्निरोधकेति भाष्यार्थः कस्मात्
२६ तिद्यात् प्रबोधे जागरे प्रत्यवमर्शात् स्मरणा
त् प्रत्ययविशेष एव वृत्तिरूपैव तज्ज्ञानसामा
न्याभावो नवासादिरूपा जागरे स्मरणा
नुपपत्तेः अनुभवसूक्ष्मादेरस्यारूपसंस्कार
विनास्मादिरमापिस्मृतेरसंभवात् स्मरणा
कारं दृष्टान्ती कपामिति प्रभारमाह उच्यते
त्रि वृत्तिमात्रस्यत्रिगुणात्मकत्वात्सत्वताय
निद्रावृत्तेरपि त्रिवृक्कमादौ सत्वफलमाह सु
खमिति तत्तस्तदभिनयति प्रसन्नं निर्मलं
प्रज्ञा स्वमिनं ज्ञायमानायथार्थवृत्ति विशा
रदीकरोति सूक्ष्मार्थग्रहणयोग्यां करोति ॥
: ॥ इदं च तत्र सत्वोद्रेकस्य फलं रजसः फलमाह

दुःखमिति तत्रैवतदभिनयति स्त्यानं अकर्म
ण्यं अनवस्थितं अस्थिरं (अभावप्रत्यया
लंबना वृत्तिर्निद्रा १०) तमसः फलमाह गा
ढमिति गुरूणि मेऽङ्गानि क्लममन्यत्र मुषि
तमिव परैः स्वपहृतामिवात्मवृत्तीस्त्यर्थः अ
न्वयमुखेन केनु तावदनुभव[illegible]पपाद्यमानेरे
वं सुखं वोपपादयति स्वप्नं वेति प्रत्ययार
नुभवे स्वत्रोक्त प्रत्ययानुभवे[illegible]तिसोयं प्रत्य
यावमर्शः जागरे स्मृतिरूपः खलु तस्यादि
त्यर्थः अनुभवं विना स्मृतेरदर्शनादिति भा
वः नन्वस्तु तत्रानुभवः परन्तु सात्त्विकाज्ञ ए
वसोऽविद्यावृत्तिरूपो ज्ञानाभावे तत्परिणामस्तु
पि अस्तित्वस्य तदा लीनत्वात्तत्राह तदा अस्तितारेति

यो॰ सू॰ १७

चित्ताभिन्नता: सुखदु:खादिविषयानुसुखदु:
खादिरागो हृष्टस्य किंतो न समदर्शनासंभवादि
त्यर्थ: स्मृतिश्च चित्तस्यैव धर्मस्तत्कार्यहर्षहवि
षादेर्धर्मादेस्तत्रैव संभवादित्यभाव: सा चेति चोह
नो यत्तत्सा सुखदु:खमोहात्मिका भ्रान्त एव समाधा
विव प्रत्ययवान्निरोद्धव्येत्यपर्थि स्वाय: उद्दिश्यंते
म: निद्रात: स्वाप प्रधानात्सुखमस्वाप्सहमर्थ्यगोच
राहृत्ति: सुखमहमस्वाप्स्मित्याकाराविशिष्टा
सुखालंबनात्मिका निर्विकल्पका वा ज्ञानमेवा
त्र जागरत: उभय: स्वप्नवत: प्रतोपि हृष्टस्व
भेदाभिमानाभावात्सुषुप्तस्यात एकीभूतइ
त्युच्यते श्रुतिभि: इत्यं भेदमभिप्रेत्यैव सुखैवया
यात्रभवद्वृत्तिर्निद्रात्वोक्ति: लोकेप्यंस्वापीति निद्रा

मांतिस्वापितिनिद्रात्योः पर्यायत्वं विषयविव
यिरागोरभेदाभिमानादित्तिदिक् तत्र साऽविद्यां
शात्वपरिणामेन चित्तस्य तत्र लीनत्वात्
अन्यथा स्वप्रजागरणयोरन्यतरापत्तिरिति
वेदांतिन: तत्र सुखस्य दु:खानुभवाद्यनुपपत्ते
दु:खस्य च चित्तमात्रधर्मत्वात् न च स्वप्नजा
गरणयोरन्यतरापत्तिरिति चेत् स्वापाह
श्नतयो: प्रतिबंधात् अनेव वतवनात्मत्व
रूपसुखस्यानुभव: किंतु चित्तपरिणामस्वरूप
स्य वा त्रिगुणात्मस्य अग्नेयं भोक्ता भोगस्य यद्
वेदिति श्रुत्यापि भोक्तृभोगानां तत्र सङ्खं
६८ वकयनेनतावदर्थज्ञा प्रज्ञादिरभिमान:
[illegible] अपायत्रैन सुखरूपधिजिज्ञासोम्य

यो॰ सू॰ तदासंपन्नो भवति सत्त्वरजस्तमोदोषरहितः सत्त्वपरी
१८ णतो भवति तस्मादेतत्सत्त्वोपरमकाले सत्त्वेन तु
ताद्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यत्पश्ये
दित्यादिश्रुतिभिः स्वप्नसंपत्तिर्निर्विषयत्वा
दिकल्पनेन सुषुप्तौ चित्तलयप्रतिपादनात्
तत्र सुषुप्तस्यैव स्वभावात् निद्राख्याविद्या
वृत्तिरेव भोक्तृभोग्यानां सत्त्वांशसंस्कार
रूपेणासत्त्वेऽपि द्वितीयाभावस्त्वपि मातादभा भि॰
वमादाय तत्रिवेदान्तिनामभिप्रायादिति चेत्
अत्र वदन्ति सत्संपत्तिरपि किं दुग्धजलयो
रिव एकीभावो नत्वेवं तत्त्वैव उत्तरकृत्यातामाव
प्रसंगात् सापि यथापिलयात्तत्सत्याविलयो
ऽत्र न कारणात्मना वस्थितिं किं तु स्वाभाविभा

कवाहिः शैवहठयोगिलत्वाऽभावमात्रम् तथा
चात्र मनः सत्त्वेऽपि न ज्ञातिर्न वाश्रुतिविरोधो
ऽत्रोपनिषद्यतन एव कृतिः स्वरूपमात्मस्यैव
सत्त्वांशपरिणामो नात्मरूपमित्यास्तां विस्तरः
नैयायिकास्तु यदामनः पुरीततिं प्रविशति
तदा त्वङ्मनोयोगरूपकारणाभावात् ज्ञानसा
मान्याऽभावः सैव सुषुप्तिः समाधावित्य
दासुषुप्तो भवति यदा न कस्य च न वेद हिता
नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरी
तममभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति
शेते इति श्रुतिः अनया पुरीतत्यवेशान
६६ त्वङ्मनोयोगाऽभावस्योक्तत्वात् नाप्यवमा
यो॰ सू॰ नकल्पनात् तस्मान्न चित्तलयो न चाचित्तपरि

बो. सू. रागमस्तत्रेति वदंतं ऽदाहृत्याऽननुभवात् स्वप्नेत्वं
१९ भविष्यति तत्र सम्यक् यत्र स्वप्नेन केचन कामं
कामयते न कं चन स्वप्नं पश्यतीत्युपक्रम्यानं
दमुक्तं चेतोऽसुखः प्राज्ञस्तृतीयः पाद इत्यादि
श्रुतिभिरज्ञानानुभवानाऽसुषुप्तिकालिकत्वा
वगमात् सुषुप्तौ ज्ञानसामान्याऽभावस्यैव
तु मयावकत्वात् तदुदाहृत स्मृतेः मनसः सं
योगरूपेणावस्थितोऽपि सुषुप्तिनिमित्तरह
तिसामान्याभावेनात्पर्याद् इंद्रियाद्युप
नैः प्रागेव हि स्वापुरागस्य हेतोर्मनसोज्ञा
नसामान्ये त्वं मनोयोगस्य हेतुत्वाऽयोगा
च्च तेन जन्यज्ञानमात्रे त्वङ्मनोयोगस्य हेतु
त्वमंगीकृत्य तदभावबलात् नाकिंचिदवेदि
षमिति न स्यापत्न्यं यस्वापरस्यापि स्वस्तृत्वेऽज्ञानसा
मान्याभावमङ्गीकृत्याऽनिमानसुखमस्वापसुख
दिग्रन्थयोऽनुभवितिरेव सुषुप्तिकालीनात्मा
ज्ञानभाववान् ज्ञानसमग्र्यभावात् सुषुप्ति
कालिकात्मवत् सुषुप्तिकालीनश्चात्मा
दुःखाभाववान् दुःखसामग्र्यनुत्पत्त्यात्
सुखकालिकात्मवदित्यनुमानसंभवात्
सोऽप्युत दुःखाभावे सुखशब्दप्रयोगस्योप
चारिकत्वात्मन्यप्पाऽल्पादिनित्यसुखक
ल्पनागौरवप्रसंगादिति परास्तम् सुषुप्ति
परिचर्यं विनापेदाऽज्ञानादनुमानोऽनुभवा
५. च नयकालत्वादिसामान्येलक्षणा
सा. ५५. त्यापरिचयः सामोऽपिलक्षणा

यो· सू: कत्वात् अभ्युपगमेपि स्वामिमन्वन्तरविमेतका
२· लत्वरूपेणापरिचयेपि [illegible] रूपेणका
रिचयात् तद्घटिकाऽनुमेति [illegible] कालान्तरा
ज्ञानाऽभावात्साधारणायादर्शनेरिति नन्वहो
रात्रस्य प्रहरादेकरूपत्वं आनन्तप्रहरद्वयं
प्रोत्थितेन प्रहरपञ्चकस्य जागरकालत्वेन ज्ञा ८
नात्परिशेष्यादवशिष्टप्रहरद्वयस्य वस्तुतः
सुषुप्तिकालेस्य स्वज्ञानत्वात् तत्कालीनानुभव
नुमितेरानानुपपत्तिः एवं सर्वत्र सुषुप्तिकालप्रतीतका
लपरिचयो द्रष्टव्य इति चेत् न अहोरात्रप
रिमाणादिविवेकरहितानां मुग्धबाल
प्रभृतीनां तद्विवेकवतामपि विनैव तत्प्रति
संधानं सुखमहमस्वाप्समिति प्रतीतिसंभवात्

उक्तप्रहरद्वयेतत्कालज्ञानेपि सुषुप्तेरज्ञानादस्वा
प्समित्यभिलापासंभवाच्च न ह्युक्तप्रहरद्वयका
लसंबंध एव सुषुप्तिः तत्कालीनात्मयोग्य
विशेषगुणाभावः अन्यथा तस्य सुषुप्तेरसाधा
रणापादानस्याधिकरणस्यापि सिद्धत्वात्तत्राप्येऽ
द्वितीयस्य प्रसिद्धेः सुषुप्ति [illegible]दाऽज्ञानाप
त्यनभ्यसात् न च यस्य यत्काले वस्तुतोऽ
नुभूताभावस्तस्य सुषुप्तिरिति वाच्यं पु
रुषान्तरीयानुभवात्तत्र तिष्ठतः सुषुप्तिका
लामानं [illegible] दति [illegible] परि [illegible] त्वात् स्वापवि
धातोरव्याप्तिनो [illegible] र्थकत्वापत्तेः अत
त्वाप्समित्यनुगताकारस्य [illegible] भेव
स्वाद्विकः प्रतीतिः प्रवे: [illegible] कार

यो.सू. स्मो वस्थाविशेषान्निष्ठे जातेर्विशेषेष्वित्यनु
२१ नुगमादेकार्थत्वोपपत्तिः यत्तु नाडीविशे
षमनःसंयोगः स्मृतिरिति तत्र सम्यक्
तस्यातीन्द्रियत्वेनाबालाङ्गनाप्रसिद्धापत्तेर्नि
त्तिस्मृतित्वेन प्रत्यक्षायोगात् उदाहृतप्रवृ
रोधाच्चः त्तिविशेषत्वात् अत्र यद्यप्यनर्थस्य वर्त्तमा
नतया प्रत्यक्षत्वाच्च स्मृतिविषयत्वापि त्वाया
वस्थाया अतीतत्वाद्भवति स्मृतिः स्व
स्यकवेदान्तनये नित्यतया वर्त्तमानत्वाद
स्मरणापत्तिः स्वमतेन मनः परिणाम
पक्षे तस्याप्यतीतत्वात्संभवति तस्यापि
स्मृतिः नवा हमर्थस्य प्रत्यक्षत्वेऽहमस्वा
प्सामिति भूतलेकारेणानुभवत्वाभिलापाऽ

नुपपत्तिः स्मर्यमाणस्वोपसंबंधात्स्मर्यमा
णत्वारोपादित्यस्तां विस्तरः १० स्मृति
लक्षयति अनुभूतेति अनुभूयत इत्यनु
भवोऽनुभवविषयस्तस्यानुविषयस्याऽस्ता
तस्याधिकस्य न संप्रमोषः स्तेय परिगृह्ये
यत्र तादृशोऽनुभवविषयाधिकाविष
यो गृहीतग्राहकप्रत्ययः सामग्र्या हृदये
त्याकारः स्मृतिरित्यर्थः नच प्रामाणि
कानुभवविषयविषयकधारावाहिकाद्वि
तीयादिज्ञानेऽतिव्याप्तिः तत्रानन्तरक्षणस्ति प्रत्ययो सो
लोके यत्र कालो न भासते इति न्यायेन ज्ञान
४५ दिरूपाधिकार्थभानाभावादगृहीत
सू.११ ग्राहित्वस्यैवाभावात् स्मृतौ कालादिभा

यो· सू·
२२

नस्यानुभवेनोत्कन्यायेप्रत्विषयत्वानुभव
वपरत्वात् स्मृतौ दृशाविशेषशुभासितोऽन्नं
गीकारस्यातीभावः ननु लाघवात्संस्कारज
न्यज्ञानं स्मृतिरित्येव लक्षणमुचितमिति
त्विचेत् न तावदनात्रस्य प्रत्यभिज्ञायामति
व्याप्तेः संस्कारमात्रजन्यत्वस्याऽहमेदे
शकालादिसामग्र्यपेक्षया संभवात् यदि
मात्र पदेन प्रमाणस्यैव व्यवच्छेदस्तदा तु
वा अननुभूतेत्यनेन संस्कारजन्यत्वज्ञापनात्त
दपिलक्षणं त्वव्यापि लानिः लक्षणस्य लु
तरांतराग विरोधित्वादिति संक्षेपः अन्नसं
प्रदायिकास्तु अनुभूतेत्यस्याऽनुभूतौ चिर
निशाततयाऽपरोक्षतया स्मृतिगोचरविषये

संप्रमोषः

वृत्ति तदेव स्वरूपावर्णितयोः असंप्रमोषं ऋतयत्
हरणं वक्ता हृशस्तदुभयविषयकप्रत्ययः (अ
नुभूतविषयाऽसंप्रमोषः ११) स्मृतिरित्यगीकृ
न्यहृत्ने स्तद्विषयस्य च स्मरणामिच्छति सघट
इत्यादिस्मरणेऽनुभूततनारूपज्ञानानन्दारूढानर्थ
योर्द्वयोरविभानस्यानुभवविधानुभावात् तेष्वा
वेतनमतेर्विति वेद्योभयाऽनुभवेवितावित्ति
वेद्योभयस्मृत्ययोगात् अथ घटस्तत्या घटानु
भवोपिवित्तिस्तदा रूढयोर्द्वयोर्भानमावश्यक
मिति सर्वमेव ज्ञानं व्यवसायाऽनुव्यवसाया
दिकं साक्षिरूपं वित्तिप्रान्तेषैवावित्ति वेद्याकार
रणात् इत्थं चेतनमतेऽनुभवस्मृत्योऽसमान
प्रकारकत्वादिना हेतु हेतुमद्भावोऽप्यविरुद्धः

पो. स्म. अयं घट इत्यनुभूतत्वात्स्वरूपेण तत्ताप्रकारकज्ञा
२२ नान्न घट इत्याद्यनुभवप्रकारकायाः घट
महं जानामीति ज्ञानविशेष्यकाद्य घटम
हं स्मरामीति ज्ञानविशेष्यकायाः स्मृतेर्द
र्शनात् यद्विच घटमहं जानामीति ज्ञाना
दपि स घट इति तत्ताप्रकारिका स्मृतिस्तप
ऽस्त्वप्रकारत्वविशेष्यत्वादिकमनंतर्भाव्य
समानविषयकत्वेनैवानुभवस्मृत्योः का
र्यकारणभावः न चान्यविशेष्यकज्ञाना
दन्यविशेष्यकस्मरणप्रसंगः इष्टापत्तेः तदु
क्तं भाष्येपि यद्ग्रहणाकारप्रवृत्तबुद्धिर्ग्राह्या
कारप्रवृत्तां स्मृतिरिति तत्र घटमहं जानामी
ति ज्ञानविशेष्यकोऽनुभवः स घट इति

घटविशेष्यिका स्मृतिरित्यर्थः अत्र सर्वशब्दो
विशेष्यपरः न च तथा सति स्मृतेर्युगपदुभय
विशेष्यकत्वापत्तिः सामग्र्यासमत्वादिति वाच्यं
विशिष्य बोधकानां हेतुत्वकल्पनाभिस्तत्र वि
रसादिति यत्किंचिदेतत् एतेनैवास्तु विशेष
तार्किकस्यायं घटो घटमहं जानामीत्यनयो
र्व्यवसायानुव्यवसाययोर्भेदः पूर्वस्य विष
येन्द्रियसंनिकर्षजन्यस्य विषयमात्रग्राह
कत्वात् द्वितीयस्य मनोमात्रजन्यज्ञान
गोचरत्वात् सामन्तेऽनुत्पाद्यत्तिवेद्योभय
विषयविषयकत्वे तद्द्वयोरप्यनुव्यवसायस्या
नीयत्वात्तथा च पितप्पाद्यज्ञाननाशकोऽ
यं घट इत्याद्याकारः अज्ञानंतामार्धोनेरन्तद्घ

घमहं जानामीत्याद्याकारः क्रियाजन्यफ
लभागितारूपकर्मतायास्तदानीमेवभान
संभवात् वेद्मीतितस्तु वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्य
मुख्यानतनाशकव्यवसायः विषयमात्रग्राह
कत्वात् वृत्तिवेद्योभयाख्यंग्राहकं तृत्यानु
पहितंत्वनुव्यवसाय इति तत्रयोस्तार्किका
णामिवभेदएवेतिवदंति तार्किकाणा
मनुव्यवसायोजन्यत्वादनन्तश्चेदांतिनांतु
स्वयमात्मैवस इत्युत्पादेनन तुल्लकाप्यायपदो
यद्यपिज्ञानकर्मतायाप्रथमादेवानुभवात्त
थापिग्रहणासमर्थत्वावितिज्ञानग्रहणावत्तुर
त्पत्तिकालेवृत्तेरपिविषयस्यैवग्रहणासंभ
वात् वित्तिवेद्योभयभानानिवंधनभेदात्

योः पौर्वापर्यकल्पनमयुक्तमिवेतिमान्यकारप्रश्नन
गरूढोभिसंधिः प्रकृतमनुसरामः नत्वापि सघट इ
त्येवस्मरणपदे प्रमुषितताकज्ञानस्य संस्कारमात्रज
न्यस्यस्मरणत्वलोपप्रसंगः नतायांलत्राऽभानाद
दिविवेत न ताहृशानियमस्यौत्सर्गिकत्वात् ॥
अतएवनिद्रासूत्रेऽदाहृतस्थलस्य ॥ अभ्यास
वैराग्याभ्यांतन्निरोधः ॥१२॥ एतास्योहोधकदो
षात्मकत्वतात्कत्वेपिवैलक्षण्येन विरोधइति
वदंति ननुस्वप्नेस्वकरेगजोवेष्टितासमनन्तरम
रणंपिस्मर्यत इतिचेत् नतस्याविपर्ययत्वादिति
दिक् आसांवृत्तीनांनिरोधोपायमाह अभ्यास
४॥ वैराग्याभ्यामिति अभ्यासवैराग्याभ्यामनुपद
मेववक्ष्यमाणाभ्यांसमुच्चिताभ्यां तन्निरोधः॥

यो० सू० सात्त्विकानामक्लिष्टानां वृत्तीनां निरोधः क-
१५ र्तव्यः । अयमाशयः क्लिष्टानामपूर्वरूपव्यापारभेदादि-
वव्यापारभेदाद्भवतीत्यर्थः । यथा प्रभिन्नकूल-
नद्या द्विविधः प्रवाहः ग्रामनगरादिमज्जनानुकू-
लः क्षेत्रादिसिंचनानुकूलश्च तत्र पर्यायापर्यायव-
न्तत्र ग्रामादिमज्जनानुकूलः सेतुबन्धादिना प्रतिब-
ध्यते क्षेत्राद्यनुकूलश्चाल्पकुल्याविततनादिना
संपाद्यते एवं चित्तनद्याः संसारसागराभिमुखो
विषयभूमिगोऽनर्थप्रवाहो वैराग्येन भज्यते
अभ्यासनिवृत्तिद्वारादिदोषदर्शनद्वारा वाऽऽत्म-
भूमिगामी ह्लादरूपसागराभिमुखोऽर्थप्र-
वाहोऽभ्यासेनोद्घाट्यत इत्यभ्यासवैराग्ययो-
श्चित्तवृत्तिनिरोधे समुच्चयश्चादिवचनेन । अभ्या-

५

सेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यत इति च षष्ठे
न भगवताप्यभिहितमिति दिक् ॥ १२ ॥ अभ्या-
१३ सं लक्षयति तत्रेति तत्र तयोर्मध्ये तस्मिन्वा
रमात्मनि सच्चिद्रूप इति वा स्थितिः एकाग्र-
तारूपं तस्यां प्रयत्नः उत्साहः साहसं धैर्यं अध्यात्म-
विद्याध्ययनमहत्सेवनयमाद्यनुष्ठानमायतदनुष्ठा-
नलक्षणोऽभ्यास इत्यर्थः । तत्रोत्साहः सर्वदा
बहिःप्रवणशीलं चित्तं निरोत्स्यामीत्येवमुद्य-
मः स्वहंसाध्यासाध्यत्वापरामर्शी ।
यं प्रवृत्तिः धैर्यमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा
सेत्स्यत्येवेत्यखेदः तदुक्तं गुरुराजगौडपादैः
१४ उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिन्दुना । मन-
१५ सो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदत इति । तत्रारब्धा ।

यो॰ सू॰ लिकाः प्राहुः सांप्रदायिकाः कस्यचित्तीरस्थस्य पक्षि
२६ णोऽण्डानि समुद्रस्तरंगैराजहार स चैनं शोषयाम्य
चेति द्रुतं प्रवृत्तः स्वमुखाग्रेणैकैकं जलबिंदु
मुत्क्षिपन्वार्यमाणो बंधुभिः सहायार्थं प्रेषित
श्चाकृतनिवारणोऽपि नारदेन खेदप्रवृत्त्या
त्स्वजातिद्रोहिणा त्वामवजानातीति समुद्र इति
गरुडं प्रेषयामास स च गरुडपक्षवातभीतः
पक्षिणोऽण्डानि ददाविति एवमखेदादिनाभ्य
सनीति । तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः १३ स तु दी
र्घकालनैरंतर्यसत्कारसेवितो दृढभूमिः १४।
वृ॰ रोधमानस्य योगिन ईश्वरानुग्रहादिष्टसिद्धिरि
ति भावः एवमध्यात्मविद्याध्ययनेऽपि स्व
गोचरे [illegible] मिथ्याज्ञानेन प्रयोजनाभा

वं प्रयोजनवशात्माविव स्वाग्रो यस्त्वं ज्ञात्वानि
रिं धनाग्निवद्धित्तं स्वयमेवोपशमयिष्यति म
हत्सेवा च महतां प्रणिपातपरिप्रश्नपरिच
र्यादिना द्विधि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेव
येति भगवदुक्तेः यमादीन् सत्कार एव वक्ष्य
ति १३ तत्त्वनादिकालप्रवृत्तराजसतामससं
स्कारैर्विरोधिभिः प्रबलैः कुंठितोऽभ्यासो न
स्थिरतेः कालय [illegible] हसास्यतीति तदा
ह स तु [illegible] सोऽभ्यासो दीर्घकाले
नैरंतर्येण भक्तिश्रद्धादिरूपसत्कारैरा
सेवितो दृढभूमिः दृढसंस्कारः सत्त्वशुद्ध्या
४० तसंस्कारैरनभिभवेन स्थितो समर्थो भव
यो॰ सू॰ तीत्यर्थः यदीर्घकालत्वे दीर्घ [illegible]

यो·सू: विच्छिन्नाविच्छिन्नस्यवनेभक्तिस्थमतिशया
२७ भावेचलयविक्षेपकषायरसस्वादीनामेपरि
हारेव्युत्थानसंस्कारप्राबल्याद्दृढभूमिरभ्या
सः फलायनकल्पत इति तत्रयमुपात्तम्
१४ वैराग्यलक्षयति दृष्टेति दृष्टाश्चानु
श्रविकाश्च दृष्टानुश्रविकाः ते च ते विषया
श्चेति दृष्टाः स्त्र्यन्नपानादयः एतत्स्वा
दच्छ्रूयत इति अनुश्रवो वेदः तत्प्रति
पाद्याः स्वर्गादितत्साधनाद्यः आनुश्रवि
कास्तेषु वितृष्णस्य योहिसंस्पर्शजाभो
गाद्धःखयोनयएवते आद्यन्तवन्तः कौं
तेयनतेषुरमतेबुध इत्यादिभगवद्वा
दिष्वानेकदोषदुष्टत्वभावनातानिद

दोषसादात्काराद्धाहारित्यस्यया वशी
कारसंज्ञा वशीकृतामेचित्तमलंविषयैस्त
दैरिन्द्रियेद्वाभ्युपि वैराग्यरसिकस्य पुंसः विष
यदोपादानंतत्सहजसच्छास्त्रादीनां दृष्टा
नामोद्दास्यचानुश्रविकस्यशास्त्रजयोवि
सांप्र षयैर्नानारसबन्धंप्रतिसंयोगेनस्वासः
नेवासंस्कारमभिनेयनीतिमिवस्वपनिलिकृवे
धकत्वरूपंविषयत्वेनेभुञ्जतीतिभावः
वशीकारस्वरूपेनेनविषयान्समासामर्थ्य
दैवतृष्णस्य वैराग्यमिति सूत्रविन्त्संज्ञापदे
न दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्यवशी
५८ कारसंज्ञावैराग्यम् १५ ये यत्नमानव्य
तिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञाभिधानानां

यो॰ सू॰ स्तु चिन्तनम् तत्राविषयवाक्यं त्यक्तुं य शक्ताया
२८ मोपि सम्यतेष्ठा त्वेवमस्मात्रे रागद्वं तता
पि विषयाणाम ध्येपि त्रिवार वृत्तुनिव्यतिरे
कवृत्तिर्द्वितीयं तृष्णावृत्ताविपि मनसि रागा
णोपि प्रत्याहारार्थं इन्द्रियैरेवसेवनं तृतीयं तत्राप्यौ
दासीन्यं चतुर्थम् तदुक्तं वैराग्यमाद्यं यतमा
नसंज्ञं क्वचिद्विरागाव्यतिरेकसंज्ञः एकेन्द्रि
याख्यं तद्विरागसौहृत्यं तस्याप्यभावस्तु वशी
कृताख्यमिति अथवा सारासारविवेकार्थ
मुद्योगः प्रथमो भवेत् अभ्यासेन कषायाणां
परिशेषावधारणम् द्वितीयोप्य कषाया
मेन्द्रियैकव्यवस्थितिः मनस्येव तृतीयः स्यात्
हि सर्वथा निवृत्तिता उपेक्षा सर्वथा तत्रस्या
६=

द्विरागचतुर्थक इति १५ अपरं वैराग्यमुक्त्वा
परं वैराग्यमाह तत्परमिति तत्र वशीकार
संज्ञे वैराग्ये जाते सति संप्रज्ञातप्रभावेन पुरु
षस्य याख्यातिः प्रधानादिविवेकेन यः सा
क्षात्कारः तत्परिपाकात् गुणत्रैतस्य गु
णत्रयाऽशेषव्यवहारेषु प्राप्तं प्राप्तव्यं कृतं
कर्तव्यं ज्ञातं ज्ञातव्यं हातं हातव्यमिति तृ
ष्णाविरोधिनी चित्तवृत्तिर्भवति तत्परं
श्रेष्ठं फलीभूतं वैराग्यं तत्परिपाकात् चित्तो
पशमपरिपाकः ततोऽविलंबेन कैवल्य
मित्यर्थः पुरुषं ख्यातेरित्युक्ते नात्मज्ञान हेत
१६ ठकवैराग्यस्य परत्ववदता नैष्ठिकानामात्मस्व
विषयदोषदर्शनादिजनितं स्वरूपे पुनरपि तं

यो॰ सू॰ तद्विवेकस्तु प्रकृतिलीन एव सर्वं जानते यः मोक्षो-
२९ क्षोपि तत्परिणामस्वरूपसाक्षात्कारेणाभ-
विष्यतीति प्रकृतिविश्वासेन महतस्यानं
मुक्तत्वभावा प्रख्याकल्पं चित्तादिराजसादिविश्वा-
सेन वा कालादेव सर्वं जायते मोक्षोऽपि
मोक्षकाले भविष्यतीति कालविश्वासेन वा
भाग्यादेव सर्वं जायत इति भाग्यविश्वासे-
न वा मोक्षोपायेषु विषयेषु वर्जितस्तस्य भ-
क्षया ऽन्तर्निहिंसादिदोषदर्शनेन जातवैरा-
ग्यस्याप्यात्मज्ञानपूर्वकत्वाऽभावात्कृपयैव
मेवोचितं संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृता-
त्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ते सर्वगं सर्व-
तः प्राप्य धीराः युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति

त्मादिप्रकृत्यात्मज्ञानपूर्वकवैराग्यस्यैव मो-
क्षोपायत्वं कृष्णवादिति संक्षेपः अत एव भू-
यष्याकल्पं विहेतुरसमात्रज्ञानितयेह
वं (तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् १६
वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात्संप्र-
ज्ञातः १७ | वशीकारसंज्ञकत्वेनोपितान्भ-
त्वापरिति आत्मज्ञानहेतुत्वकथनेनैव
सामान्येनेत्थं सम्याह्नतेः संभवात् १६
इदानीमपरवैराग्यसाध्यसंप्रज्ञातलक्षय-
ति वितर्केति प्रथमं भावनाविषयस्या-
ऽशेषविशेषयुक्तः स्थूलो ऽष्टभूताद्यादि-
साक्षात्कारो वितर्कः विशेषेण तर्कणं इति
व्युत्पत्तेः स्थूलाकारप्रपञ्चविशेषप्रत्यक्षं

यो॰ सू॰ रमहदव्यक्तस्थूलसूक्ष्मसाक्षात्कारो विचारः विम
३० शेषेणास्पष्टम पर्यंत चुरणामिनिवर्त्यते॥
तत्रारोहात्सत्त्वप्रकर्षेण जायमानो ह्लादस्य
साक्षात्कारः आनंदः यं लब्ध्वा चापरं लाभं
मन्यते नाधिकं तत इत्यादिस्मृत्युक्तः एतेषां
कारणानुवृत्तिः सा गृहीतृविषयोस्मितागस्मितेत्यु
च्यते तन्निर्विषयकसाक्षात्कारोऽस्मिता ए
तैरुपगमात् युक्तत्वात् चतुरो रूपकः संप्रज्ञातवि
वेकभावनाविशेषरूपो योगः संप्रज्ञातना
मा भवति स च वितर्कादिकविभेदैः सवितर्कः
सविचारः सानंदः सास्मितश्चेति चतुर्विध
व तीत्यर्थः १७ अधुना सोपायमसंप्रज्ञात
वदतयति विरामेति॰ विरमणं विरामो वृत्ती

नाम भावः तस्य प्रत्ययः प्रत्ययेति जनयति
कारणं परवैराग्यं तस्य अभ्यासः पौनःपु
न्यं स एव उपायो यस्य तत्त्वाख्यातिसंस्कार
एवावशिष्यन्ते यत्र सः अन्यः असंप्रज्ञातोऽनि
र्बीजः समाधिः कर्मबीजाभावान्न अत्र
पूर्वपक्षं तावत्स्यात् भ्रमो पतिवदात्मसाक्षात
त्व भुक्तिजजीवन्मुक्तावात्रिवचासामीति पे
षघं न हि तदेतीसंस्कारशेषत्वाभिप्रेति
मिथ्यात्वप्रत्ययादिना जगतत्स्य तद्वा
नीमंगीकारात् तथा च परवैराग्यहेतुकः
६ संस्कारशेषो ऽसंप्रज्ञातः इति सिद्धं सोऽयं यो
ग एव भवतीति भावः १८ अयमसंप्रज्ञा
यु॰ ६६ तो द्विविधः उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्चेति त
त्र

यो॰ सू॰ न्नुमुद्धाभिर्हियं भवप्रत्ययमाह भवेति भू
३१ तेंद्रियाणामन्यतरदात्मत्वेप्रतिपन्नास्ततु
पासनया तद्वासितांतःकरणाः पिंडपाता
नंतरं भूतेंद्रियेषु लीनास्मांसशोणितलो
ममेदोस्थिमज्जारूपषट्कौशिकदेहशून्य
त्वाद्विदेहाः एवमव्यक्तमहदहंकारपंचत
न्मात्राणामन्यतमदात्मत्वेन प्रतिपन्नास्त
दुपासनया तद्वासितांतःकरणाः पिंडपा
तानंतरं प्रकृत्यादिकारणेषु लीनाः प्रकृति
लयाः विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च विदेहप्र
कृतिलयास्तेषां चित्तसंस्कारमात्रशेषमि
त्यसंप्रज्ञातः स भवप्रत्ययः भवंतिजा
यंते स्यामिति भवा आत्मान्यात्मबुद्धिप्रत्ययो हे

दुर्यस्यतथा भ्याविद्यामूलोयं योगः १७ विरा
मप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोन्यः १८
भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां १९ श्र
द्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्
२०। अतोहेयः अत एवो[illegible]वाद्युपरागो
दशामन्वंतराणि [illegible] याचिंतयकाः
भौतिकाश्च शतं सहस्रा[illegible]भिमानि
काः बौद्धा दशसहस्राणि पाति[illegible]ष्ठंति विगतज्व
राः [illegible] सहस्र[illegible] अव्यक्तचिंतकाः
पुरुषं निर्गुणं मासाद्य कालसंख्यानविद्यत
ति १९ अथ [illegible]मुक्षूणामुपायप्रत्ययं द्वि
तीयमाह श्रद्धेति पुरुषगोचरा सात्त्विकी श्र
द्धा तथा वीर्यं प्रयत्नो जायते तेन गादपरं

यो॰सू॰ परयास्स्तूत्तिः समाधिः तेनत्र राउ
२२ रूपयोगो वराख्याति ततःपरवैराग्याद संप्रज्ञा
नः इत्तरेषां पूर्वविलक्षणानां मध्यमत्रयाणां
गाणांभवतीत्यर्थः अयमेव राजयोग इत्यु
च्यते तदुक्तं स्मृतौ सयानिस्ततत्रनिर्वीजो
राजयोगः प्रकीर्तितः दीयतेऽनुजते यस्मा
दात्मस्वात्मनयः प्रभुरिति तत्र तत्र प्रा
प्यपसत्त्वकस्य अवेविशेषं देवत्वेदेजन्मतो देव शि
प्रत्ययः कारणांतस्येत्यर्थः ननुकाथितः
परवैराग्यस्यासंप्रज्ञातहेतुत्वात्तस्यावि
द्यसंभवात् इंद्रियादिचिंतामात्रेणाजन्मत
देवप्रत्ययः कारणांतस्येत्यर्थः ननुकाथि
तः परवैराग्यस्यासंप्रज्ञातहेतुत्वात्तस्या

३

विदुष्यसंभवात् इंद्रियादिचिंतामात्रेणासंप्र
ज्ञातयोगिनो भवंतिकाधिकार समानोक्ष्य
च्यते मध्यमस्तेनतथाविंतसाधनांते
रसौवेत्या हश्रद्धेति समाधमन्यत् २०
तत्रमध्यांता उपाया मृदुमध्याधिमात्रभेदे
नत्रिविधास्तथाचयोगिनोपित्रयः मृदुपा
यो मध्योपायो ऽधिमात्रोपायश्चेति तत्रैके
कः पुनस्त्रिविधः मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्ती
व्रसंवेग इतितत्रनवमस्याधिमात्रोपायस्य
तीव्रसंवेगस्यासिद्धिप्रासिद्धिरा हतीव्रेति संवे
गोत्रवैराग्य उपायानुष्ठाने शैघ्र्यं वा दृढत
रसंस्कारो वायेषामधिमात्रोपायतीव्रसंवे
गास्तेषांयोगिनां आसन्नः शीघ्रलाभो शि

त्तत्तोमोक्ष = १

यो॰ सू॰ प्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः २१ नवमेष्वप्यवां
३२ तरभेदविशेषंचाह मृदुमध्येति॰ पूर्वसू
त्रोक्तविशेषान्तर्गतस्यतीव्रत्वस्य मृदु
मध्याधिमात्रत्वात् मृदुमध्यातिशयितं
भेदेनत्रैविध्यात्ततोपि आसन्नादपि वि
शेषः मृदु तीव्र मृदुतीव्रसंवेगस्ययोगित
आसन्नात्समाधेर्मध्यतीव्रसंवेगस्ययोगि
न आसन्नतरः ततोप्यधिमात्रतीव्रसंवेगस्या
सन्नतमोभवतीत्यर्थः इत्थंच पूर्वसूत्रोक्तान
वमयोगिनस्त्रयोभेदास्तत्रचान्त्यस्यैवाति
शीघ्रलभ्योऽसंप्रज्ञातसमाधिरितिसिद्धम्
२२ इदानीमुक्तयोगाच्चरं तत्सर्वेतर पूर्वपरम्परां
जेसेवत्तावबहाराकैवल्यात्तपकलसाधनं

रमै =

यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ त
स्यैतेकथिताह्यर्थाः प्रकाशन्तेमहात्म
नः यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्मा
विवृणुतेतनूंस्वां देहान्तेदेवः परमं
ब्रह्मतारकंव्याचष्टे इत्यादिश्रुतिभिः तेषां
सततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकम् द
दामिबुद्धियोगंतंयेनमामुपयान्तिते पुरुषः
(तीव्रसंवेगानामासन्नः २१ मृदुमध्याधि
मात्रत्वात्ततोपिविशेषः २२ ईश्वरप्रणिधा
नाद्वा २३ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृ
ष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः २४ । सपरःपार्थ
भक्त्यालभ्यस्त्वनन्ययाभक्त्यामामभिजाना
तियावान्यश्चास्मितत्त्वतः ततोमांतत्त्वतो

ध्यायस्य योगिनो वै महात्मनः नृत्याभिर्नवैवे
राग्यप्रायः श्रेयो भवेदिह यत्कर्माभिर्यत्तपः
सा तान्नैवराग्यपत्रश्रयत योगेन दानधर्मेण
श्रेयोभिरिज्यते राजा वासर्वंतत्रुक्ति योगेनमह
कोलभते जसेत्यादि स्मृतिभिश्चतन्यायालनोक्तं
भगवद्भजनरूपमुपायमाह ईश्वरेति विशे
षस्त्यनुवज्यते ईश्वरे अनुपदमेव वक्ष्यमा
णलक्षणे प्रणिधानात् प्रणिधीयते ऽनेन
देकमात्रनिष्ठं मनः क्रियते तेन भक्तिः उन
रूपम् ध्यानरूपप्रेम तत्साधनं च अपारा
त्वनामादिरूपा तु वेत्सा मारा इक्तियोगाद
नायासेनास्य चेतसः समाधिलाभो भवतीत्य
र्थः प्राक्कृतकर्मफलजन्यजादनुग्रहात्तं

भवेप्यासन्नतमः कृष्णाराधानजन्मांस
र्वेत्ता भगवान् भावयतः आसन्नतमः समाधि
फलं भवेत् नाभिमिन्नितदि त्यारूपानन्दयनुग्र
हादेव सङ्कल्पमादितो भवति यावत् संसा तो
त रस्वरूपस्यानर्थहेतुस्वाज्ञानां निविशेषधिवि
षयकत्वेन हानस्य स्वकार्याकारसोच्च
तये उवस्थापहीनत्वसमाधिप्राप्ति स्वगोच
रकारणाकल्पस्य समानविषयहेतुलनम् तया
रव्यत्वेपि संकल्पस्य ऐकान्तैकचित्तमात्रेरा
फलदस्य पाक पंचविदपिप्राणिधानां
नाधिस्वभावस्य हेतुत्वादप्राकारयाकला
५९ पं विनापि चित्तप्रसादजानिति तन्नात्याक्षा
रादि द्वाराच समाधिना चन्द्रत्वात् मध्ये

यो॰सू॰ वयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितेत्याहिम
३५ गवद्वाक्येभ्योयात्मकृताऽज्ञानतत्कृतवं
धादीनिहृतिफलश्रवणात्र्वततोऽपीभु
रव्यामितिज्ञापयितुंतस्यैवसहविकल्पा
ऽवांतेवाशब्दनामिहितंहाँविदुचक्षेणा २३
सनाहेतिविहायप्रणिधानाहेतिकथनं
तुकपिलजैमिनिप्रभृतीनामिवउपासन
मात्रंनयुक्तं किंतुवस्तुतोवस्तुतत्त्वमत
सोऽत्यादरेणानियोजनेवत्संभावनंतमए
वतत्साक्षात्कारसंभवात् इतिज्ञापनाय
य लोकेपिरत्नगतेसूक्ष्मविशेषेऽत्याद
रेणावक्षुषोनियोजनरूपप्रणिधाना
देवचक्षुषासाक्षात्कारदर्शनात् मये

वाप्येनिवारूपाणात्रि उपासनतस्तुनतथा
योविन्ताग्नित्यादिविवर्तरूपारोपविषय
यकत्वात् नेत्रावयेयोयोगाभ्यामाजिहादि
विधानात् एवंस्वस्वसंवर्णितावयादि
मूर्त्तिभेदचिंतनाद्युपासनमेववस्तुतो
त्वनिरूपकत्वात् अतएवकोटिभेदात्याय
येनप्राप्तमपितत्फलंसाक्षात्पश्यातामिर
तिवदति २३ नेतस्वमतेपातंजलरूपा
तिरिक्तानिचिंतत्वेनास्त्येवकोटिभ्यस्तत्प्र
णिधानंच तचेश्वरस्यप्रधानेनभावः चे
तनत्वादिनाऽप्युपगतस्यात्तेतनत्वप्रधाने
ऽत्रभावाऽयोगात् नापिउक्तयोजनाभावः
सर्वेवाऽरूपकारणात्तत्रिमात्रस्वरूपेणेश्वर

यो० टी० त्वाऽनीश्वरत्वयोः स्वतोऽसंभवात् विनिगमकाभा
३६ वेनैकतरस्यैतत्त्याऽन्यतरशयाच्च नचात एव वैशेषि
कादेरिवनित्यज्ञानादिमान् तदुभयातिरिक्तः सह
तिवाच्यं तत्त्वांतरांगीकारेऽपि सिद्धान्तात्मानाऽभावा
च्च नच कार्यजन्यत्वव्याप्यः कार्यत्वे हेतुस्तदनु
मापक इति वाच्यम् शरीरजन्यत्वाद्युपाधिदोष
ग्रस्तत्वात् नापि श्रुतिस्मृतीतोऽपाधिनिवृ
७रुषा त्यासख्य जीवानामसंभवदीश्वरपरत्वेनापिनयोरु
पपत्तेः अतो नास्ति प्रधानपुरुषयोरतिरिक्त ई
श्वर इति सांख्यास्तेषां निरासायाह क्लेशकर्मे
ति० प्रकृतिसिद्धानित्येश्वरत्वादिना संसारिपु
रुषेभ्यो विशिष्यत इति पुरुषविशेषः संसा
रिपुरुषविलक्षणः पुरुष एवेश्वरः तथा चे

श्वरस्य पुरुषेऽन्तर्भावः तदुपाधेः प्रधानेऽन्तर्भावः
श्रोषितजीवानामेश्वरत्वमास्त्विति शंकानि
रासायाऽपरामृष्टत्वंतं विशेषयति क्लेशाः
लक्षणं वक्ष्यमाणाः क्लेशा अविद्यादयः कर्म धर्मा
धर्मौ० विपाकः तयोः फलसुखदुःखे आ
शयः तन्मूलीभूतवासना एतैः अपरामृ
ष्टः कालत्रयेप्यसंस्पृष्ट इत्यर्थः एतेन क्लेशा
द्यपरामृष्टत्वमात्यंतिकमीश्वरेण मुक्तजी
वैतत्वास ईश्वरो भवितुमर्हति कदाचित्क्लेशास
भवात् संभवत्वादित्यनुमानं लक्षणम् एवमन्यत्रा
पि स्वयमूह्यम् अत्र भाष्यं वक्ष्यमाणाऽविद्या
दयः क्लेशाः कुशलाऽकुशलानि कर्माणि तत्
फलं विपाकः तदनुगुणा वासनाआशयास्तेभ्यो

यो·सू· च मनसि वर्त्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते
३७ स हि तत्फलस्य भोक्तेति यथा जयः पराजयो
वा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते यो
ह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वर
इति कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः
ते हि त्रीणि बंधनानि छित्वा कैवल्यं प्राप्ताः ईश्व
रस्य च तत्संबंधो न भूतो न भावी यथा मुक्त
स्य पूर्वबंधकोटिः संभाव्यते स तु सदैव मुक्तः
सदैवेश्वर इति योसौ प्रकृष्टसत्वोपादानादी
श्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः स किं सनिमित्तः
आहोस्विन्निर्निमित्त इति तस्य शास्त्रं निमि
त्तं शास्त्रं पुनः किंनिमित्तं प्रकृष्टसत्वनिमि
त्तं एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्वे वर्त्तमा

नयोरनादिसंबंधः तस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः
सदैव मुक्त इति तच्चास्यैश्वर्यं साम्यातिशा
यविनिर्मुक्तं न तावदैश्वर्यान्तरेणातिशय्य
ते यदेवातिशयि स्यात्तदेव तत्स्यात् ।
तस्माद्यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वरः न च
तत्समानमैश्वर्यमस्ति कस्मात् द्वयोस्तुल्ययो
रेक स्मिन् युगपत्कामितेर्थे नवमिदमस्तु पु
राणमिदमस्त्विति एकस्य सिद्धावितरस्य प्रा
काम्यविघातादूनत्वं प्रसक्तं द्वयोस्तु तुल्ययो श्च
र्युगपत्कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति अर्थस्य विरु
द्धत्वात् तस्माद्यस्य साम्यातिशयविनिर्मुक्त
मैश्वर्यं स ईश्वरः स च पुरुषविशेषः अपना
ख्याव्याख्या वक्ष्यमाणेति अविद्यास्मिता

यो॰ सू॰ रागद्वेषाभिनिवेशाः इतिसूत्रे प्रतिपाद्यमाना इत्य
३८ र्थः कुशलाऽकुशलानि इष्टाऽनिष्टसाधनत्वे ति
त्वात्कृताः हितरूपाणि कर्माणि धर्माऽधर्मौ
न्फ= तत्फले तयोः क्लेशकर्मणोः फलं विपाकः
विपच्यन्ते साध्यन्ते कर्मभिरिति जात्यायुर्भो
गाः तदनुगुणाः विपाककारणानि आश
याः चित्तभूमावशेरते इत्याशयाः तैर
अविचाद्यः मनसि जाग्रत्स्वप्नयोः सांसा
रिकव्यवहारहेतुत्वेन करणे वर्तमानाः प्रप
ञ्चकसंबंधेनैतेऽपि पुरुषे अत्र संसारिके दु
रुपरि अहमेवं व्यपदिश्यन्ते वस्तुतो यद्यपि त
द्वेषां तत्पापिस्वामित्वेन रूपेणैतेऽस्य पुरुषस्या
प्राप्तिरस्त्यात्तथापि तथा व्यपदिश्यन्ते इत्याह स

त

हीति हियस्मात्सपुरुषः तस्य क्लेशादेः फ
लस्य सुखादेः स्वस्मिन्प्रतिबिंबितस्य भोक्ता
भवतीत्यर्थः स्वामित्वसंबंधेनाध्यारोपेह
ष्टान्तमाह यथेति यथा च राजा जयीपुरुषो
धनीत्यादिव पुरुषः क्लेशादिमान् सुखी दुः
खीत्यादिविदविद्व्यवहारः इतिभावः विशे
षणीयादिनादात्म्यसंबंधेन पुरुषे सुखादि
भ्रमधीरेवाविचेति सिद्धम् इत्थं च भोक्तृत्व
संबंधेन क्लेशादिराहित्यं नास्त्यपुरुषस्येति किं
त्वीश्वरेत्याह यो क्लेनेति क्लेशादिफलक
भोगेनाऽसंस्पृष्ट इत्यर्थः अत एताविशेषणा
३८ दीश्वरस्य रागक्लेशादिभावेन कीदृशः स्वरूपः
यो॰ सू॰ रिग्टहितो विषयभोगेन यथा मिरागादयुस्वी

यो॰ सू॰ पाधिसुखदुःखासाक्षित्वारूपो भोगोस्ति त्र
२९ तां पिबंतौ सुकृतस्य लोके निष्क्रांतौ रितिश्रुता
पित्वम् शंकते कैवल्यमिति यदि क्लेशादि
शून्य एवेश्वरः श्रुतिस्मृतिभ्यः एवंव्यस्तर्हि
कैवल्यं ह्यविद्यानिवृत्त्यादिरूपं मोक्षं प्रा
प्ताबहवो हिरण्यगर्भादयः कैवलिनः केव
लावांजीवन्मुक्तानां प्रत्यक्षाः भवंतितस्
वेश्वरं तयाप्रकृताप्त्योः सांत्विति भावः तस्या
प्यसांख्यस्यत्वं मुक्तात्मनः प्रसंगाडुपासाति
शयस्यचेति परिहरति नेहीति हिरण्यगर्भा
दयः प्राकृतिकादीनि पूर्वास्थितानि बंधना
निच्छित्वैवमुक्ताः न तु क्लेशादिना कदाप्य
संस्पृष्टाः ईश्वरस्तु सर्वदा क्लेशादिभिरसंस्पृष्टः

तयाप्राप्त्यादिसिद्ध इत्यर्थः ईश्वरस्य क्लेशा
दिराहित्यमानंतु तत्रयः परमात्मा हि सति
त्यनिर्गुणश्चासृजतः कर्मात्मा पुरुषो यो सौम
त्वंबंधैः संयुज्यत इत्यादिवाक्यानि गृह्णंत्रा
विद्यकृताः स्मृत्यः ईश्वरस्य तेष्वो वैलक्षण्यं
विवृणोति यथामुक्तस्येति ज्ञातेन विमुक्त
ऽविद्यस्येत्यर्थः प्रज्ञापते निश्चीयते सं
भाव्यत इति प्रकृतिलीनस्याभिमानसं
भवेपश्चाद्बंधसंभावनेति भावः सदैवमुक्त
इति कालत्रयेपि क्लेशादिसकलराहित इत्यर्थः
सदैवेश्वर इति सदैवायाति हृतसामर्थ्यं नि
त्यर्थः नन्वीश्वरत्वं वाक्यं प्रत्यक्षमानं
रूपादिसुखत्वात् नोपिमानसंबंध्यात्

यो॰ सू॰ नोऽन्यमतोऽयोग्यत्वात् अन्यथा चैत्रस्य मैत्रा
४॰ त्ममानसस्याप्यापत्तेः नाप्यनुमानं दत्तदोषा
त् नापि स्मृति स्मृतिप्रामाण्यासिद्धौ स्मृत्यस्व
दासिद्धिः ईश्वरासिद्धौ च तत्प्रणीतत्वपूर्वकतया शा
स्त्रप्रामाण्यासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयमन्यमानो
बाधः ईश्वरे प्रमाणमस्ति न वेति पृच्छति यो
साविति जीवेभ्यो भेदसाधकः सदेश्वरत्वादि
रूपः प्रकृष्टसत्त्वोपादानात् प्रकृष्टसत्त्वसंबंधा
त् शाश्वतिकः सत्त्वासिद्धः साक्षी चेत्ताके
वलो निर्गुणश्चेति श्रुत्यादिरूपाधिकसाक्षि
त्वाद्युत्तयासिद्धस्य भगवतः ईश्वरत्वप्रकृति
संबंधोपाधिकमेव कारणोपाधिरीश्वरः प्रकृति
श्रुतेरिति भावः सा किं निमित्तमिति स किं प्र

माणकः ताहृशधर्मवानीश्वरः न केनापि
प्रमाणेन सेत्स्यतीति भावः उत्तरं तस्येति
शास्त्रं श्रुत्यादि पुनः पृच्छति शास्त्रं पुनरि
ति शास्त्रस्यैव प्रामाण्यं कुत इत्यर्थः उत्तरं प्र
कृष्टेति ईश्वरस्योपाधिर्यत्प्रकृष्टसत्त्वं तत्का
रणकमित्यर्थः कालत्रयेऽप्यनभिभूतसत्त्वोपा
धिकस्य यथार्थवक्तृत्वं तद्रूपवाक्यार्थज्ञाने
बाधकाभावात्तत्त्वदर्शिवाक्यार्थज्ञानजन्य
त्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्यमित्यर्थः नन्वेवम
न्योन्याश्रयः शास्त्रप्रामाण्ये सिद्धे प्रकृष्टस
त्त्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च तन्मूलकतया शास्त्र
प्रामाण्यसिद्धिरिति चेन्न मंत्रायुर्वेदवत्प्रामा
ण्यवदीश्वरसिद्धेः प्रागेव शास्त्रप्रामाण्यमिति

यो. सू. वृ. मंत्रायुर्वेदवच्चतत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्या
४१ त्यादिति सूत्रपतञ्जलिनोक्तमेतदवस्थापयि
तत्वात् अस्यार्थः आप्तस्य वेदकर्तुः प्रा
माण्यात् यथार्थज्ञानवत्वात् प्रामाण्यं
स्वार्थगोचरप्रमाजनकत्वमनुमेयमित्य
र्थः ननु तदुभयोरप्याश्रयस्तत्राह मंत्रव
दिति मंत्रो विषादिनाशकः आयुर्वेदः
चिकित्साशास्त्रं वेदस्यैव मेवत्वसंवादेन
प्रामाण्यग्रहात् न हि सर्वांशे वेदत्वाविशेषे
न प्रामाण्यमनुमेयमित्यर्थः तेनतत्त्वे
न्याश्रयः प्रामाण्यग्रहार्थमीश्वरतत्त्वः
निश्चयस्याऽनपेक्षणात् अन्यतः
सत्वस्य शास्त्रप्रामाण्यनिर्वाहकत्वात्

युक्तमतो न दोषः एतयोरिति विषयत्वा
संबंधेन तादात्म्यसंबंधेन वा परमेश्वर स
त्ववर्तिमानयोः शास्त्रोत्कर्षयोरनादित
निमित्तनैमित्तिकभावः संबंधः शा
स्त्रं नैमित्तिकं सत्वोत्कर्षश्च निमित्तं शास्त्रा का=
त्वादित्यर्थः उपाधिनिमित्तमाह सद्दे
वेति ईश्वरस्यानादित्वेऽप्यप्रतिपाद त्व=
यति नचेति नास्ति साम्यं चाति शयश्च
यस्मात्तादृशमित्यर्थः अतिशयानिर्मुक्तो
ऽनुमानं नतावदिति उक्तं हेतुमाह यद्दे
वेति यस्मात्कृतोदये दिवाति शायिनिरति शयं
तदेवतदैश्वर्यं स्यादिति योजना सातिशया
त्वे सातिशयैश्वर्यमेव न भवतीत्यप्रतिहतैश्व

यो॰ सू॰ त्वस्यैवाभावात् अतो यदेवातिरतिशयवि
४२ त्तदेवमुख्यमैश्वर्यमित्यर्थः उपसंहि
रति तस्मादिति ऐश्वर्येणापचयविश्रा
न्तिः प्राप्तः स ईश्वर इत्यर्थः इच्छानिर्बन्धो ए
तस्मादेव चेति द्वयोरिति नवे अल्पकालस्या
पि कृतां दीर्घकालस्यापि एवमभिलषिते ए
वं रूपेणकामित्वर्थे काचित् लाभ्यालल्याभि
मतान्यां कामिते सति एकस्य सिद्धौ संकल्प
सिद्धौ इतरस्य चाविघातात् उतत्व स्तुनवंस्या
न त् अतो समानानेको प्रवरसम्भव इत्यर्थः
नेत्वभयोः संकल्पानांतुपराणानेचाभयमे
वमेवकृतत्वात् इयोस्तीति नश्चपकृष्टपाविशे
षत्वमुपसंहरति संवेति प्रकृष्टसत्वसंबंधा

देवेश्वरस्योत्कर्षकथनात् जीवस्य मलिनस
त्वकृतोऽपकर्ष इति ख्यातः इत्थं चोपाधिभेदात् जी
वेश्वरविभागः स्वतस्त्वभेद एव तत्कस्यापि विरोध
न इति भाष्यकारस्य गूढाभिसन्धिरिति संक्षेपः
२४ तच्चानुमानमपि मानमित्याशयेनाह
तत्र निरतिशयमिति तत्र उत्कृष्टापकृष्टवि
शेषयोर्मध्ये निरतिशयं काष्ठाप्राप्तत्वात्
तं सर्वज्ञत्वस्य भगतो बीजं अनुमापकमित्य
र्थः तच्छब्दार्थप्रयोगः अतीतानागतादीनां सा
तिशयं ज्ञानं कचित् काष्ठाप्राप्तं सातिशयत्वा
त् परिमाणवत् यत्र च तत्र निरतिशयं ज्ञानं
तस्य सर्वज्ञत्वं भवति सत्र पुरुषविशेष एवेक
वचनं तत्त्वपाधेयस्तानुपपत्तेरितिदिक् २५

यो·सू: तस्यभगवतोब्रह्मादिभ्योभेदं यस्यदेवेप
४२ राभक्तिर्यथादेवेतथागुरौतस्यैतेकथि
ताह्यर्थाःप्रकाशन्तेमहात्मनइतिश्रुते
ईश्वरभक्तिसमत्वेनोक्तायागुरुभक्तेरुपा
देयत्वकत्वज्ञापनायादिगुरुत्वमाहसपूर्वेषा
ईश्वरः मपि स पूर्वेषां सर्गादावुत्पन्नानांहिरण्य
गर्भादीनांद्विपरार्द्धादिकालेनावस्थितानां
गुरुः गृणात्यस्वरूपमर्थंयोज्ञापयतिचेतिपि
तामहानोपदिष्टाचयोब्रह्माणंविदधातिपू
र्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मैइत्यादिश्रु
तेः कुतः कालेनानवच्छेदात् अनाद्यनन्
तत्वादित्यर्थः द्विपरार्द्धादिकालेनाप्यो
ऽपरिगणनादितियावत् तथाचायमस्य

र्वात्वात्यस्यगुरुः अन्येचास्यैवज्ञानश
क्त्यवतारा इति ज्ञानिभिश्चिन्त्या एवम्भवन्तीति
भावः एतदभिप्रेत्यैवात्रापिनेतिपदमपा
ठापगुरुपदम्पातामितिसंक्षेपः अत्रपरम
त्वेनिष्कर्षः श्रुतिस्मृतिपुराणेषुसर्वेषां
नाम्नांकेवलपरत्वप्रतिपादनाकृष्टानी
तिः परमात्मैवब्रह्मविष्ण्वादिपदार्थः ये
तु सत्यलोकादिब्रह्माद्युपलक्षितविशेषा
एवन (तत्रनिरतिशयंसर्वज्ञबीजं २५ स
पूर्वेषामपिगुरुः कालेनानवच्छेदात् २६)
तुपरमेश्वरस्यलीलावताराः अपापारि
१४ रस्यब्रह्मणएतान्स्तवोवाङ्गुसादित्यःको
प्र·४५· लोपः प्राणोऽन्नंब्रह्मजाविष्णुरुद्रइत्येवं अ

यो॰ सू॰ न्यमभिध्यायेत्येके आत्मानमित्यादिमैत्रा
४४ यणीयश्रुतावन्यत्र च श्रीमोब्रह्मणोप्या
पिकोपिदेहोनास्ति अप्याणादि देहा एवदे
हा इति निर्दिष्टेन ब्रह्मणोप्यापिकलीला
विग्रहस्याप्यभावज्ञापनात् अत एव का
लीपुराणादौ नरसिंहवराहशरभानां परस्प
रोपमर्दत्वं शिवस्यैव नारायणोपदेशप्र
मोहशास्त्रप्रणयनादिकं अन्यत्र च नारायण
स्याशिवोपदेशपत्रं दक्षयागाद्यांक्रान्त
त्वं मोहशास्त्रप्रणयनादिकं शिवनारायणयो
र्द्वयोरपि च तत्सुखोपदेशपात्रत्वं च तत्सुखस्या
धिकं च श्रूयते चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो योगे
ब्रह्मताभिमान्यादि संजीवत्वे श्रुतिस्मृतिषु

स्फुटमेव तस्मान्न ते लीलावतारादयः किं तु जीववि
शेषा एव उपासनार्थं परमेश्वराऽव्यंते इति के
चित् तन्न सम्यक् भक्तानुग्राहकलीलाविग्रह
बोधकत्वापित्यादि विरोधात् किं तु रूपः स्व
रूपत यत्र येशाः सर्वाधिपत्यं कुरुते न महतोन्तोपि
श्रुतेस्तत्तल्लोकाधिपतित्वेन ब्रह्मविष्णुरुद्रा
दीनां नानाविधानां स्रष्टृत्वेन परमात्मनः अ
वरात् नृसिंहरामगोपालतापिनीकैव
ल्यादिश्रुतिषु लीलाविग्रहस्योपासनाना
च ब्रह्मविष्णुरुद्रा द्विविधाः प्रोक्ताः ताः पौराणा
श्रौति तत्र ये प्रोक्तास्ते साक्षात्परमेश्वरस्याव
ताराः निरवद्यत्वादिश्रवणात् ये पुनः पुरा
णास्ते पुनरविद्यावद्विषयकमतेन्मफलवत्त्वोत्सा

विशेषा

यो·सू· सारित्रकृपवैरेव रागित्वादीनां जीवलिंगाना
४५ नांवकुशः प्रवरणात्‌ अत एव तत्सामान्य
रमेश्वरस्यावतारा यद्यपि तथापि शक्तिश
क्तिमदभेदेनोपासनार्थमेव परमेश्वरस्यांश
नेन मन्तव्याः ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्‌ प्रधाना
ब्रह्मशक्तयः ततो न्यूनाश्च मैत्रेय देवाय
८ ज्ञायस्तथा ब्रह्मविष्णुमहेशानां यः परः
स महेश्वर इत्यादिस्मृतिभिस्तथावगमा
त्‌ अतो येपि रामादयस्तेषामवताराः तेपि
तथैव तेषां जीवत्वेपि परमात्मन्येवाहंभावा
दीश्वरावतारत्वं स्मर्यते तेपि च प
रमेश्वरशक्तिविशेषरूपत्वया प्रायः पूर्ण
त्वाल्लीलयैव बहुविधरूपेणाविर्भवन्तीति

सां·

ये भवंति चेत्यर्थो विस्ताराः स्मृतं चैतन्यकृ
तस्सूत्रे राभगवतः सर्वज्ञत्वेन गुरुत्वप्रति
पादनात्‌ ब्रह्मादीनां शिष्यत्वेन सत्ता ज्ञातत्वा
त्वाच्चापन्नादिन्य परेवरायांति तदपि न स
म्यक्‌ भक्तिप्रवर्त्तकतत्रपुराणेतिहासादी
नामानर्थक्यप्रसंगात्‌ अतो वस्तुतो विचि
त्रानेकशक्तिमत्त्वेनेश्वरत्वात्‌ सर्वसमर्थस्य
भक्तानुग्रहादिनिमित्तं तत्तद्रूपेणाहवे छपेव
महदल्पकार्यकर्तृत्वमित्येवोचितं अन्य
थाविचित्रानन्तशक्तिमत्त्वादिरूपेश्वरत्वा
ऽनुपपत्तेः अतो हि विशेषमात्राभावाद्‌ अवता
रिणावतारादिभ्योऽधिकत्वेन गुरुत्वव्यपदे
शस्यापि संभवात्‌ मैत्रायणीयश्रुतौ तो

यो·सू· इत्यारकृभोग्याहि शरीराभावस्यैव विवक्षि
४६ तत्वात्तु न कोपि दोष इति न तत्प्या तथा हि
यद्यप्येकमेवाऽद्वितीयं एको देवः सर्व
भूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्या
दिश्रुतिभिर्निर्दिष्ट एकरूप एव तत्व्यापि ·
एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बहुधा रूपं
याकरोति अजायमानो बहुधा विजायत इत्यादिश्रु
तिभिरंतर्यामिबहिर्यामिभेदेन द्विविधः तत्रांतर्या
मि अंतःस्थित्वा प्रेरकः एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इ
ति श्रुतेः ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठ
तीति स्मृतेश्च स च द्विविधः चित्तेः प्रेरकत्वाच्चिदंतर्या
मी अचिदंतर्यामी द्विविधः उपासकानां सविग्र
हः प्रतिभाति अन्येषां केवलचिन्मात्ररूपेणापि प्रति
भाति

(लीलाविभूति
भाति बहिर्यामी बहिःस्थित्वा नियामकः यथावता निल)
दि: प्र: ५ राणि [illegible] शास्त्रलोकयोः सोपि [illegible] विभूतिनिलयोः ५
अतोऽपि द्विविधः तत्राद्यः अवतारी प्रागुक्तः द्विती
ता योऽपि व्यूहावतारभेदेन द्विविधः तत्र व्यूहो वेदा
दिप्रदानरक्षादिमात्रसंपादकगुणद्वयमात्र
व्यंजकविग्रहवान् एव व्यूहादिरूपः सन् सर्वदेह
व्यापी स्थितः सर्गस्थितिप्रतिप्रलयप्रवृत्तः स्वयं
भवति [illegible] सोऽपि वासुदेवः सना
तनः त्रिधा कृत्वात्मनो रूपं पंच [illegible] तेज वात
अंतर्यामित्वमापन्नः सर्गं सम्यक् करोति हि
इत्यादिस्मृतेः अवतारस्तु स्वसंकल्पपूर्वक
पराधीनत्वस्वीकृतदेहेन्द्रियादिमान्स्वल्पाद्य
नेकरूपो [illegible]

यो·सू· पश्यसि नारदः सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्र
४७ ष्टुमर्हसीत्यादिभगवदुक्तेः सोपि विभवा
र्चादिभेदेन द्विविधः तत्राविभवावतारः
गमवागमतत्त्वं श्लेषविश्लेषयोग्यं यथाभव
त्तित्वपापादिव्यं देहप्रकटयोपस्थितः सोपि स्व
रूपावेशभेदेन द्विविधः तत्र स्वरूपावतारः
सर्वेश्वरः स्वीयाप्राकृतरूपमितरसजातीय
यत्तया प्रकटयोपस्थितः सोपि मनुजामनुज
भेदेन द्विविधः तत्र मनुजो रामकृष्णादिर्न
राकृतिं गूढं परब्रह्ममनुष्यलिंगमित्यादिप्रमा
णात् अमनुजस्तद्व्यतिरिक्तो देवतिर्यगादिः
यथोपेंद्रमत्स्यादिः आवेशावतारोपि स्वरू
पशक्त्यावेशभेदेन द्विविधः तत्र स्वरूपावे

शावतारः केषुचिद्विभवेतनेषु स्वेन संनिधीय
याऽस्थितः शक्त्यावेशावतारः तथैव शक्त्या
सान्निधीभूयोपस्थितः तत्राद्यः कापिलाऽनंत
व्यासपरशुरामप्रभृतिः द्वितीयः पृथुध
न्वंतरिप्रभृतिः स्वशक्तिलेशात्तत्संभूतस
र्गा इत्यादिस्मृतेः एवं यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं
श्रीमदूर्जितमेव वा तत्तदेवावगच्छ त्वं मम ते
जोंशसंभवमित्यादिना भगवतोक्ता आधु
निका अपि महानुभावा मन्तव्याः अर्चक
पराधीनात्मास्थितिः सोपि गृहायतनभे
दाद् द्विविधः तत्र गृहार्चावतारः उपासके
र्गृहदेवालयादौ स्वजनपवनेस्थापितामंत्रा
दिसंस्कृतामूर्तिः अवतारविग्रहस्मिन्नवा

दिवततः संनिधीभूय भगवतोऽवस्थानात् अ्रा
यतनार्चावतारस्तु शालग्रामादिष्वत्त्व संकल्पा
दिनासंनिधीभूयावस्थितः अतएवतेषामपरमा
त्मत्वेनैवपूजातः फललाभउच्यते शास्त्रेषु अयंवि
भागो यद्यपि चत्वारेषु सर्वेष्वपि सएवशक्त्या
संनिहितइति सर्वस्य तदात्मत्वमुक्तावि स्फुरणा
दिषु एकः समस्तोयदिहास्ति किंचिदक्षुण्णेना
स्मिपरंततोऽन्यन्नसोहंसर्वस्य च सर्वमेतत् आ
त्मस्वरूपं त्वजभेदमोहमित्यादिना तथापि
विचित्रकार्यानुकूलशक्तियानेषु [illegible] धाताम्न
तेषामवतारत्वव्यपदेशः किंतुजीवत्वेनाऽस्म
दादिलक्षणानामपि एषु शक्तीनामेव वृत्ति
प्रभावादिदर्शनात् [illegible] तेषां शक्त्यावेशमा

त्रेण तथात्वं उक्तप्रमाणाविरोधात् सद्वि
दानंदविग्रहं पंचपदं वृंदावनभूरुहतलासीनं
मित्यादिश्रुत्या स्वरूपाविर्भावावतारत्वस्थापना
च एवं ब्रह्मादिस्वरूपाणामपिबोध्यं शास्त्र
प्रामाण्यात् अवतारत्वादेवच ब्रह्मादीनां रामा
दीनां च लोकोपकारलीलाकैवल्यं स्थापितं स्वीय
मैश्वर्यं प्रकटीकृतं मत्स्यादिलिंगैर्यद्वा हरेरा
पि शिष्यत्वेपि च न हानिः जीवलिंगानां तेषा
मन्यथासिद्धत्वेन जीवत्वाऽसाधकत्वात् अ
तएवतत्रैकान्ततः एवलंबनेनाऽन्यतरस्यापकर्ष
करणीयत्वादुपास्तिरपि एतदभिप्रायेणैव स्मृत
तेवाऽवतारणादिषु न परमात्वव्यापितात्रापि
त्वं परमेश्वरं प्रातर्नारायणोऽपूर्वकष्टं कल्पं

रुद्रोजन्मा

यो·सू· नरेश्वरजन कल्पान्तरेऽपराब्रह्माविष्णुमहेश्वराः इ
५८ विष्णुर्भगवांस्तु रुद्रस्तारणामसृजत् ततः ना
रायणात्पुनर्ब्रह्मा ब्रह्मणाञ्च पुनर्भवः एवं क
ल्पेषु कल्पेषु ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः परस्परस्मा
ज्जायंते परस्परजयैषिणः तत्तत्कल्पान्तरं ता
न्नमधिकृत्य महर्षिभिः प्रभावः कथ्यते तेषां
परस्परसमुद्भवात् अयं परस्परं नोनिसरंगो
भिविवाधिनः यातु पतनाभविष्यंतीपिशाच
भूतसंघाय इत्यादिना एवं गीतायां रामकृष्णा
दीनामपकर्षप्रतिपादने श्रूयते तेनिदा अव
जानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितमित्यादि
ना स्वरूपाविर्भावावतारत्वेन तत्त्वे दोपकर्षादि
प्रतिपादनस्य ऽन्यापरत्वादित्यभिप्रायः

त्र एतेन यथा स्मौ वीजाङ्कुरद्रुमाः द्रुमेव
फलशलाटवः तेषां मध्ये चैतन्ये परमात्म
निरीश्वरस्तु विराजः विराजि च मत्स्यकूर्मनृ
सिंहादयोऽस्मदादयश्च यथा फलानि गतिवी
जे द्रुमप्रसवसामर्थ्यमस्ति न शलाटुगतिरे
वं नृसिंहादिषु जगत्सृष्टिसामर्थ्यं नास्मदा
दिषु यथा वीजादयोभूमात्राः संतो विशिष्ट
सृष्टिशक्तियोगाद्भुवापूरिता अङ्कुरादिभावं प्रति
पद्यंते एवमीश्वरादयोपि चिन्मात्रा एव संतो
मायाशक्तियोगाच्चिदापूरिताः सत्वादि
भावं तत्रास्मदादीनां नृसिंहादिभावः कीट
भृंगन्यायेन भावनात्मकः विराजादिभाव
स्तु लवणोदकन्यायेन मनः प्राणोपाधिकप

यो॰ सू॰ उपादानोपादानभावस्याऽभावसद्भावाभ्यां तत्र
५ वगमादितिकल्पनं न च मारीकमित्यकं मंतव्यं पि
ईशलिंगानां वलवत्वादित्यालं विस्तरः २६ इ
दानीं परमेश्वरं निरूप्य तत्प्रणिधानं व्याख्यातुं प्र
णिधानांगमंत्रमाह तस्य वाचकः प्रणवः
२७ तस्येति तस्य निरुपाधिकस्येश्वर
स्य प्रणवः अखराडोंकारः वाचकः तस्य बो
धकं नाम संज्ञारूपकं अहस्तविग्रहो देवो भा
वग्राह्यो मनोमयः तस्योंकारः स्मृतो नाम
तेनाहूतः प्रसीदतीति योगियाज्ञवल्क्यादि
स्मृतेः ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रि
विधः स्मृत इति भगवदुक्तेश्च अहस्तवि
ग्रहः अस्पृष्टशरीरः भावग्राह्यो भक्ति

श्रि
ग्राह्यः अतएव मनोमयः कामनोभिलाषि
ताकारः अथवा तस्य स्वेच्छयांगीकृत
विग्रहावछिन्नस्य ब्रह्मादिमूर्तित्रयात्मक
त्वेनकृतस्येश्वरस्य प्रणवः अ उ म वे
त्यकारोकारमकारात्मा अक्षराडोंकारः
अकारश्चोकारश्च मकारश्च प्रजापतिः वेद
त्रयात्समुद्धृत्य ओंकारं निर्ममे पुरा इति मनो ३
नः वाचकः प्रत्येकशक्त्या बोधकं नाम यौगि
कं अकारं ब्रह्माणं उकारं विष्णुं मकारं रुद्र
श्चेतिस्मृतेः अत्र प्रतिपाद्यस्येशस्यैकत्वेपि
पदार्थतावच्छेदकानां भेदेन द्वंद्वः तस्यैव प्रा
तिभासिकभेदेन वा द्वंद्वः तत्र भेदाभेदयो
स्समानं ब्रह्माणमेवाविष्णुमेव रुद्रमेव वा वि

यो॰ सू॰ ज्ञानं स्त्रीणेवाऽपि भक्तानीत्यादिश्रुतिभिः
५१ अखण्डार्थपदेन तस्याजीवपरयोर
भेदरूपाखण्डार्थस्य परमात्मनः प्रणवः
अखण्ड एवोंकारः वाचकः अकारस्य
जीवे मकारस्य ब्रह्मणि उकारस्याऽभेद
इति प्रत्येकशक्त्या बोधकं नाम यौगिक
मेव अकारेणोमात्मानमात्मविमका न्विष्य
रेणा ब्रह्मणाऽनुसंधायाऽऽउकारेणाऽवि
चिकित्साश्चेत्यादिश्रुतिभिः अत्र समस्तं
व्यस्तं वा प्रणवं दृष्टं णोम्योमिति पदमि
ति स्मृतेः सर्वेषां पंचाक्षराणामुत्कृष्टत्वेप्यय
मन्त्रोऽत्युत्तमः नत्वमसीत्यादिमहावा
क्यबोधितात्माऽभेदस्यलाभात्तत्तापिन्यादिषु

तेष्वेव

मुत्पादनाच्च अत एवाऽखण्डात्म अखण्ड
एवोंकारो मन्त्रनायकत्वात् तन्त्रेच हंसइत्य
जपां नित्यं श्वासप्रश्वासयोगाद्बुधः विपरीतं
तु कृत्वा सोऽहमेकत्वसिद्ध्ये अन्योन्यं
तु हृदयोर्लोपान्तस्थित्यो ओंकार धातुकः अस्सर्वो
यमुपास्याय ब्रह्मसयोम्भवेन्नरः केवलोयं यते
रेवसुहुकं तु विनतःऽजनः उपास्योयमन्नुष्याणां
सर्वेषां यतिनां मन्त्रस्यभेदार्थकोऽजपान्त्वतु
ष्टः अस्मिन्पदेच अश्वासाद्युक्तेत्यादिके मं
२ त्रांय एव अभेदस्य प्रतिपादयितव्यत्वात्
अत्राय तिर्बर्थः प्रणवो न गवादिपदवत् के
वलं रूढं नामावयवशक्त्याऽवयवार्थस्यापि
बोधनात् नापि पाचकादिपदवद्यौगिकः

यो·सू· मेकरूढ्याऽखण्डितार्थस्यापिबोधनात्
५२ नापिपंकजादिपदवद्योगरूढं यौगिका
र्थान्वितरूढ्यर्थावच्छिन्नस्यैकस्याबोधना
त् नापिचैत्रादिपदवत्शरीरघ्नाकृविरुद्धा
दिपदपर्यायाणामकारादीनामपिशरीरघ्ना
त्मनामात्मानिलादिगणकत्वात् नह्यात्मो
कारोलक्षकं नाम सर्वं चेतिविष्णुरित्यादि
ज्ञानाश्रयत्वस्य शरीरबाधेनाविरुद्धादिप
दानामात्मन्येवशक्त्यंगीकारात् नत्पर्यायो
ऽयमपि अकारादिपदानामात्मनिशास्त्रे
रेवांगीकारात् ओंकारस्तुनिविष्णुकारादीनां
शास्त्रगृहीतसंकेतेनाऽज्ञानार्थज्ञापकाना
मसति बाधके वलवत्तरे लाक्षणिकत्वाऽयो

गात्त्व नविधेयपरः शास्त्रार्थस्तु इत्यायात्
तस्मात् मंडपादिपदवद्रूढयौगिकं समुदा
यशक्त्यवयवशक्तिभ्यां प्रत्येकमेवरूढ्य
र्थावयवार्थयोर्बोधकत्वनात् यथा मंड
पपदं मंडपेशेते इत्यादौ समुदायशक्त्या स्थं
डिलमेव वोधयति न मराडपायिनं मंड
पं भोजय इत्यादौ त्ववयवशक्त्या मंडपायिन
मेव बोधयतीति न स्थंडिलं एवं प्रणवोपि स्थं
समुदायशक्त्यानिरूपाधिकमेवेश्वरं बोध
यति प्रत्येकशक्त्या ब्रह्मादीन् त्रीन् भेदेन च बोध
यतीतिदिक् अत्रप्रणवस्यवाचकत्वकथ्या
तादीश्वरो वाच्य इति लब्धं सोयं वाच्यवाच
कभावः स्वरूपसंबंधविशेषो ऽतिरिक्तो ऽवि

यो॰ सू॰ भागरूपो वा योऽर्थः स शब्दं यः शब्दः सोऽर्थः।
५३ इति शब्दार्थयो राहत्यान्योन्याऽभेदा।
ध्यासरूपेश्वरसंकेतेनोमित्येतदक्ष
रमिदं सर्वं ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिश्रु
तिस्मृतिमूलकेन द्योत्यते नन्वेवं प्रायि
कायामेव जन्यते ईश्वरस्य स्वतन्त्रतया स
र्गान्तरे तदीयसंकेतभेदेन शब्दार्थभेद।
प्रसंगात् एतन्मते च सत्कार्यवादस्यां
गीकारात् संबन्धस्य सदा समानरूपतया
प्रलयेऽपि विद्यमानस्य सर्गान्तरे प्रकाश
नान्न दोष इति संक्षेपः ननु भवत्वेवं वाच्य
वाचकभावस्तथापि कथं प्रणवस्यैवा
त्रादरः न च परमात्ममंत्रत्वविशेषादिति

वाच्यं सगुणशिवरामादीनामपि परमा
त्मत्वेनैवोपास्यतया तत्तद्वाचकानां च
न मंत्राणामन्यमंत्राणामपि परमात्ममंत्र
त्वस्य न न्यूना कार्यरूपफलस्य वा
धिकस्य नतोऽपि इत्यादिश्रुतिपादनात्
अतस्तद्वाचकत्वमंत्रत्वे प्रणवे कोऽतिश
मिति चेत् सत्यम् यद्यप्येवं तथापि
तथ्यप्राशस्त्येनास सर्वाणि पदानि सत्त्वरा
त्येकमेवमोंकारे एका सर्वा वाक् संहतानीति
श्रौतिया: ऋग्वेदः स्यादकाराद्युकारात् यजुर्व
ने सामवेदो मकारात् सर्वं गृहीतव्यो ध्रुवः
षडंगत्वं यमीक्षणा ॐकारात् त्रिरूढ एवं वेदा
देत्समेत्तिस्मान्वै वेदाश्चत्वारगाः अहयोस्मि
मेव

यो·सू ध्यकारावर्णालिङ्गो वा कंशालुगोयत्तः ऊकारः
५४ पुरुषसत्वात्कारः प्रेकृतिर्मता तयाश्च
गाव गोकारो विजात्मा पुरुषस्मृतः उका
रः प्रकृतिरूपत्वात् प्रकृतिः सा हिरण्यपि
उपप्रकृत्यात्मकारा वर्णस्तस्मादोम हमा ५५
प्रदात रात्तरपरो देवो मकारः परमेश्वर इत्या
दिस्मृत्या च सर्वेषां मानुष्यी विशेषविवि
शिष्टवर्णरूपाणां मंत्राणां प्रणावएवा
न्तर्भावितत्वात् तद्वारा ध्यनेनैव सर्वराध
न तत्फलेऽस्त इत्यभिप्रेत्य एतद्वै सत्यकाम
मपरं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः यश्छन्द
सामृषभो विश्वरूपः ऽ ॐमितीदं सर्वम् स
र्वे वेदा यत्पदमामनन्ति एतदालंबनं श्रेष्ठं

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं प्रणवो धनुः
एतस्येमे हो पतिव्यत ब्रह्मसम्यास्तत्वा
मेति प्रणवेनैव तस्मिन्न वास्यन्ताः ॐ
कारपरे ब्रह्मणि पर्यवसितो भवेत् प्रणव
मेवानुसंदध्यादित्यादिस्मृतिभिः श्रेष्ठत्व
मिसंधाय तस्यैव मनोरञ्जनाराधनत्व प्र
तिपादनात् उदाहृतं याज्ञवल्क्यस्मृतौ
मनो मनस्तेनाहूत इति पदाभ्यां ध्यान
विशेषयोगेन तद्रूपाकर्षकत्वं तापना
[redacted] सर्वमंत्ररूपत्व सर्वमंत्रफलदातृत्वादि
हेतुभिः सर्वाधिको ॐ मेवेति तस्य वाचकस्तन्मं
त्र इति विज्ञायते तस्य वाचकः प्रणव इत्युक्तं
त्र न्यमंत्राश्चैतद्वारत्वा रूपाश्च विकारिवि

यो॰ सू॰ शेष्वप्याराधनाइत्यनवद्यं उपाधिभेदेनाप्र
५५ पुषाख्यभेदो व्यावहारिकोपि नास्ति
नात्र काचन भिदास्तीत्यादिश्रुतेरिति
सूत्रयितुं यस्येति व्यस्तैकवचननिर्देशः
२७ एवं वाचकमुक्त्वा तेनैव समाधिग
म्यस्य परमात्मनो मानान्तराविषयस्य
भावनं तदनुसंधानं विना न संभवतीति
तदनुसंधानरूपं जपं स्वजन्यादृष्टेन दुरि
तनिवृत्त्यात्मप्रकाशायावश्यमावर्त्तनी
यं प्रथमं तत्स्वरूपाग्रहणात्मप्रकाशकं
मर्थभावनरूपं प्रणिधानमाह तज्जपेति
तस्य प्रणवस्य जपो विधिवदुच्चारणं
तदर्थस्य प्रणवार्थस्येश्वरचिंतैश्वर्यो

त्रिगुणस्य परमात्मनो भावनं प्रकृतितत्का
र्यपुरुषेभ्यो विवेकेनानुसंधानं व्यक्ताव्यक्त
व्यपुरुषास्तिस्रो मात्राः प्रकीर्तिताः अर्धमा
त्रापरं ब्रह्म ज्ञेयमध्यात्मचिंतकैरित्यादिना र
ऽवाक्येभ्यः अथवा तदर्थस्य परमात्मनः
पूर्णस्य भावनं जीवाऽभेदेन ध्यानः ध्यान ब्र
तासि निवेशनं तमेनमात्मानमोमिति
ब्रह्मणैकीकृत्य ब्रह्म चात्मनोमित्येकीकु
त्योमित्यात्मनः वस्तुतस्तु अकारेणोमया
त्मानं विश्वमकारेणाब्रह्मणाऽनुसंदध्या
त् उकारेणाऽविविक्तेसान्नित्यादिश्रुते
स्तदर्थस्य जीवपरमात्मनोरभेदस्यैतत्तन्म
तेदृष्यागुणयोरिवाविनाभावरूपस्य भाव

यो॰सू॰ नं चिंतनमित्यर्थः जपपूर्वकं भावनं क
५६ र्त्तव्यं प्रणवेन परंब्रह्म ध्यायीतेति यत्नो
यतिः जपंश्च प्रणवं नित्यं ब्रह्मविष्णोशि
वात्मकं कोटिसूर्यसमं तेजो ध्यात्वात्मनि येदा
निर्मलमित्यादिस्मृतेः तदेवं भक्ति
योगेन भगवदनुग्रहस्ततः परवैराग्यात् ६
प्रज्ञातसमाधिलाभः २८ किंच जपइ
त्यनेन मंत्रयोगः अर्थभावनमित्यने
न विवेकज्ञानाभ्यासरूपो ज्ञानयोगः
अभेदभावरूपो ऽ(तेनु पेतत्तदर्थानुभाव
नं च २८ ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्य
न्तरायाऽभावश्च २९) त्रैन योगस्य संग्रही
तः त्रिविधस्याप्येतस्य प्रणवितस्य फल

धी

प्रकारसाक्षात्कारत्वोचितकर्मादिस्वसमाध्यं
तस्साधनाविनाप्यनुपदमेववक्ष्यमाणत्वारी
त्यासाक्षात्परंपरया वा धर्म्मार्थकाममो
क्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयसाधनत्वमस्तीत्य
त्यावश्यकत्वमभिप्रेत्य फलांतरमाह त
तः प्रत्यक्चेति ततः त्रिविधयोगरूपादी
श्वरप्रणिधानात्प्रत्यक्चेतनाधिगमः
प्रतीपं विपरीतमंचति विजानातीति
प्रत्यगंतरात्मा जीवपदाभिधेयः चेतनो
ऽनित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति श्रु
तिप्रमितईशपदाभिधेयस्तयोः अधिग
मः साक्षात्कारः स च तत्त्वजीवस्य स्वस्य नारासि
नमेनाहमित्याकाराहदः साक्षात्कारस्य

वे·सू· ल्यहेतुः तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः
५७ दिग्मन्ते: विरोधिविषयकत्वेन तत्वाऽज्ञाना
न्तोच्छेदक्षमत्वाच्च ईश्वरस्य च सर्वकल्याण
गुणगणपूर्णः सर्वनियन्ता प्रतितत्त्वकार्यार क्र
तदभिमानविग्रुरूपवेभ्योऽभिन्नं इत्याकारः
परोक्षो वासुदेवः सर्वमित्याकारो वा
यथाधिकारं परोक्षो वा हृद्यो भक्तानुग्र
हार्थमभिव्यक्तसाक्षात्कारोऽपरोक्षोऽप्य
र्जुनध्रुवमुकुंदप्रह्लादादीनां श्रीकृष्णन
रसिंहस्वरूपो वा यद्यपि तत्साक्षात्कैवल्य
हेतुः सम्भवति स्याविरोधित्वेन तस्य तदज्ञा
नेनाशेऽसमर्थत्वात् तदपि सप्रत्यगात्मनः स्वा
त्मसाक्षात्कारद्वारा कैवल्ये तदज्ञानादेव तदभा

व्या

नेर

जत्वात् ज्ञानकोपेन त्वान यारा भिर्विवि धवं
धंदर्शनात्तोहि यकाज्ञानमेकत्वाज्ञानद्वारा
सर्वानर्थहेतुरिति तदज्ञाना यनयनेन साद
क्षातोच्छेदद्वारा वा कैवल्यहेतुः श्रुतावि
प्रोतिपरं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरि
त्यादिश्रुतिभिर्विदुषस्तस्यापि मोक्षहेतु
त्वबोधनात् परमेश्वराकाराकारोत्तितेत्त
न्तोऽयस्य च विपर्ययाविनि स्वस्वयनावि
सैतत्त्व्याद्यापनाच्च वस्तुतस्तयोरपि म
गमत्तत्वमस्यादिवाक्यबोधनाभेदसाक्षा
त्कारात्तत्वपदार्थयोः शुद्धयोरभेदसाक्षा
त्कारः शुद्धत्वंपदार्थः जगत्कारणमस्य दा
र्थीऽवितात्मस्यनइत्याकारोवाविशेषाऽ

यो॰सू॰ तुसंमतः भवंति तानि नो नित्यं सर्वतश्च
५८ निरागसः ऐकान्त्यंनामकश्चिद्विकुदा
चित्प्राप्तिपद्यते इत्यादिमहाभारतवाक्येन स्तः
स्यैवदुर्लभत्वेनोपाधेयत्वव्याप्तत्वात् अ
पूर्वोऽव्याधितार्थ्यविषयकत्वेनाविचो
छेदहमत्वाच्च तत्रतदुभयसाक्षात्कारं
प्राप्तिसमानविषयतया तदुभया येष्भा
वतस्यदुक्ततो हेतुत्वलाभेऽपि केवलं यः
प्याकथंचिदपि न्याचरितमीश्वरभावं
तद्रूपेश्वरप्रणिधानमेव भक्त्यपरपर्याय
घातेतदुभयसाक्षात्कारहेतुर्भवतीत्य
भिप्रेत्य स्वदेहमरणिंकृत्वाप्रणवंचोत्तर
रणिंध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवंपश्येन्नि
स्ता

गूढवदित्यादिश्रुतिभिः तस्मात्सर्वेषु का
लेषु मामनुस्मर इत्यादिभगवद्वाक्यैरेवत
दुभयादिसाक्षात्कारसाधनतयावगतमपि
तेषुसुख्यतयाभ्यादरितम् तस्यचतत्केव
लंमोक्षतत्प्राप्त्याक्षिकफलसाधनंतदुभ
यसाक्षात्कार एवफलं आमुष्मिकैहिकाद्य
र्थिकफलतत्साधनप्राप्तिविघातकानां
विविधांतरायाणामभावादिरपीत्याह
अप्यंतरायाभावश्चेति वक्ष्यमाणानां
अंतरायाणांकृत्स्नाभावोविनाशः चकारा
द्विविधभोगहेतवःसिद्धयश्चसंभवंतीत्यर्थः
१६ तस्यहवैतस्यप्रताऽऽस्मा ईशानस्यात्मा
यो॰५९॰ हेयोभवतीति दंडकायोऽभयतोऽभयाने

यो·सू· कल्पादेवसमुत्तिष्ठन्ति तेन संपन्नो महीयते
५६ इत्यादिस्मृतेः तत्रापि विघ्नासोऽभ्युदयेन प्रवृत्तास्ते
विद्वान्स्तोतांसि सर्वाणि भयावहानीति
स्मृतेः साक्षादंतरायाऽभावफलकस्य
जपस्यात्मसाक्षात्कारी हृद्वारा फलं जो
नयत्वासिद्धिमवाप्नोति जपन्नोनाखिला
त्मकामित्यादिस्मृतिभिस्तथा प्रतिपाद
नात् अत्र पर्यभाववत्त्वं नराणाऽभावोना
न्तरीकं फलं लाभस्तेषां जपस्तेषां कुतस्ते
षां पराजयः येषां हृदिस्थो भगवान्मंग
लायतनो हरिरित्यादिस्मृतिभिस्तथा प्रा
पत्तात् द्वाश्वत् प्रत्यक्चेतनपदं केवला
जीवपरं नयत्तत्त्वमात्मसाक्षात्कारस्यैवाऽदृष्ट

द्वाराऽर्थभाववत्फलत्वं विघ्ननिवृत्तेश्च
जपफलत्वं समुदितस्य समुदितफलत्वं
प्राहुः २९ अंतरायानाह व्याधीति ये
चित्तं फलं साधनेभ्यो योगादिभ्यो वि
क्षिपन्ति ते विक्षेपाः ऐहिकामुष्मिकफल
प्रतिबंधरूपा योगान्तरायानाह तत्र
व्याधिः धातुरसेन्द्रियवैषम्यादिनिमित्तो
ज्वरादिः स्त्यानं चित्तस्यलघुत्वेऽपि चाञ्चल्या
दित्वाकर्मण्यनर्हता संशयः सिद्धान्तिनवे
ति उभयकोटिकोटिविपर्ययः प्रमादः का
मादिः आलस्यं योगानुष्ठाने प्रवृत्तिविरोधि
कफादित्वाकायगुरुत्वं तमसाचित्तगुरुत्वं च अवि
रतिः विषयतृष्णा भ्रान्तिदर्शनं इदकर्मणि

यो.सू. भ्रांतिर्वेत्येककोटिकोविपर्ययः अलब्धभूमि

६० कत्वं समाधिभूम्यलाभः मधुमत्यादयः
समाधिभूमयोवक्ष्यंते अनवस्थितत्वं ल
ब्धायांभूमौचित्तस्यास्थिरत्वं एवंभूमौहि
स्थिरंचित्तमुत्तरांभूमिंजयेत् तस्मादस्थि
रत्वंदोषः ३० नकेवलमेतेयोगादेसाधनां
तरायाः किंतुदुःखादिरूपान्तरायान्तानपि
कुर्वन्तीत्याह दुःखेति दुःखंशारीरंमान
संचाध्यात्मिकं तत्रशारीरंधिवशात् व्या
धितीयकामादिवशात् व्यौघ्रसर्पादि
जनितमाधिभौतिकं ग्रहपीडादिजमा
धिदैविकं दौर्मनस्यं इच्छाविघातात्तो
भोमनाप्ति अंगमेजयत्वं अंगानांकंपः

श्वासः वाह्यवायोर्नियमेनांतः प्रवेशः
समाध्यंगरेचकविरोधी प्रश्वासः कौ
ष्ठस्यवायोर्नियमेनबहिर्गमनमेतकावि
रोधी एतेचित्तविक्षेपसहभुवः विक्षेपैःसह
तेभुभवंतीत्यर्थः ३१ अथयथाकथादिभ्रन्
वहायासमाध्यानांकर्म (व्याधिरत्यानसं नां
शयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्ध
भूमिकत्वाऽनवस्थितत्वानिचित्तविक्षेपाः
३० दुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वास
प्रश्वासाविक्षेपसहभुवः ३१ तत्प्रतिषेधा
र्थमेकतत्त्वाभ्यासः ३२) सामासांगा
नामेवयत्तौचित्तफलदातावेनवव्याक
यैकितत्रियमाणानांयोलदानदभावात्

बो॰सू॰ प्रेमाद्यनेकदुःखफलकत्वदर्शनात् वैराग्य
६१ प्रेमाभिमानादितिवं धनत्वेन परमेश्रेयो
घातित्वाच्छृणोति प्राप्य संनवाधि हेतुपा॰
थेयत्वं युक्तं किंच भगवद्भजनस्यैवाग्नि
वद्दूषणस्याप्यस्यत्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
त्रायते महतो भयादिति वदता भगवता
महाफलत्वप्रतिपादनात् यथाग्निकण
इति स्वल्पोपि तृणराशिं ज्वालयतीतेनैव
वर्द्धितः पूर्णः सर्वा रिसूविन्नानि काष्ठा
जनयति तथा भगवतोपथ्याकल्पं वि
ज्ञानमोक्षपरिणामादिरूपमपि प्रणिधानम
ज्ञानिलादेरिवपापराशिनाशयति तै
लनाशितेवाधिकं संपाद्यमानं प्रकृष्टादि

नाह्यरंभिजतीयवृक्षसहस्रसर्वमेवा
मिलरिवतं सा यथादि तस्याज्ज्वलश्रीणि घा
नमेवाऽवश्यकं तदेवं चतुर्विधं परममु
खं मुख्यं मुख्यजातीयं मुख्यकल्पं
चेति तत्राद्यं सोपीतामिवत्तदुराभाण
प्रवरणादिना द्यचेतसो द्दिष्टयतास्य
वहुलातदाकारताताविषयकत्वंतिस्रवाहरूपंप्रे
मे मध्येवमन्त्राधनवमयिवृद्धिनिवेशयेत्यादि
नोक्तं प्रतंत्रप्रेमभागोपोगादशेति तत्वपरमेश्व
रचरणारविंदविषयकं कान्तिकाम्यत्तेवा
प्रेमप्रवाहोऽनवच्छिन्नरत्यपर्यायः द्वितीयं
तदसामर्थ्ये वहिःप्रवृत्तिस्वभावस्यमनसः१
प्रत्याहारेणानः पुनर्भगवत्यात्मानिवेशन

यो·सू· सूपो ऽभ्यासौ विदिध्यासनारूपः ॥ अथ
६२ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरं
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥९॥
नैत्यायुक्तो ऽभीयंत तद्दशाम ध्यपीत
त्वमीति फलवता मे शास्त्रीयेवादृष्टे
पवासादिरूपकर्म अभ्यासेऽप्यसमर्थो
सि मत्कर्मपरमो भवेत्यादिनोक्तं चक
न्तेऽभ्यासे सामर्थ्यस्याभावे एवकर्त्तव्य
मपि कर्मणां फलेच्छां त्यक्त्वा परमेश्वरे
समर्पणं सर्वरूपो साधुवाऽस्य धुवाकर्म
पदं सदा कर्मचारित्वं मध्ये तत्सर्वत्यागिसंन्य
सिन्वत्प्रयुक्तः ॥ करोम्यहमिति संकल्पाविशे
षरूपो ऽत्रापि तद्प्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्यो

गमाश्रितः सर्वकर्मफलत्यागं ततः कु
रु यतात्मवानित्यादिनोक्तं भगवद्गीता
द्वादशाध्याये ऽत्र च प्रणिधानशब्देनोक्त ३
तत्र निदिध्यासनं समाधिविषयतया
साक्षात्कारजनकत्वसाधनं कर्मादियो
गेभ्यः श्रांतरंगमित्यभिप्रेत्य सर्वभावन
शब्देन पूर्वमादत्तं रागापितत्थ्याध्वैदहस्यताराह
पातिशयफलकात्व श्रंतरायाऽभावफ
लकात्व तस्मात्परमंत्रेश्वरांभक्तियोगे सर्वे
पापफलभेत्तमपन्नत्त एवं तदुभयफल
कं प्रेमारव्याममभ्यासमाह तत्प्रतिषिद्धेति
तेषां विदेपाराां प्रतिषेधार्थं मत्रा
यु·५४· थासेनतथा प्रार्थे एकाभिमतोरुरवे

यो॰सू॰ भगवति अभ्यासः गोपीनामिव कृ
६३ ष्णगुणगणाश्रवणादिना द्रवीभूतस्यचि
त्तस्योभूत्वातिदिन्नद्रुतजातस्यैवहृद
तदाकारतारूपप्रेमभक्त्या सयोगसु
केनचेतसातात्वगामिनेत्यादिना भ
गवत्स्वचितः कार्यं इत्यर्थः यद्गुलाद
नायासेन संप्रज्ञाय जीवन्मुक्तोपि दोषाः
प्रशममुपयान्ति नवासुदेवभक्तानामशु
भं विद्यते क्वचिदित्यादिस्मृतेः अथवा
एकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहि
तं तत्वमनारोपितमखण्डार्थं इति यावत्
त् तस्याभ्यासः तदेकमजरममृतमभ
यमिति निरन्तरं प्रवाहः कार्य इत्यर्थः ॥

अत्रात्मव्यतिरेकेणाद्वितीयं योन पश्यति
आत्मारामः संयोगी द्राग्ब्रह्मीभूतो भवेदि
ह आत्मक्रीडस्य सततं सदात्मभाविनः पुनस्से
व आत्मन्येवसन्तृप्तस्य योगास्तिबहिरन्ततः
अभियोगात्तदाभ्यासात् तत्रैवचपावी
निश्चयात् पुनःपुनरविवेदानिस्फुरितयो
योगवचान्त्यचार्यावितिरस्कदोक्तेः तस्मात्तस्य
णांगवदाकाराकारकारावाहिकवृत्ति धा
प्रवाहः सविकल्पः निर्गुणगोचरो धारा ध्या
वाहिको निर्विकल्पको वाक्यार्थनाया
हितेभ्यो दामि घ्नोतीति यावत् ३२ तस्यावि
६४ नस्याऽस्त्यादिमलवत्तो योगाऽसंभवात्त
त्रिराशौ पाशं चर्यायोगमाह मैत्रीकर

यो॰ सू॰ रोगेति सत्त्वसुखादिशाद्वास्तद्वत्पराः तथा च
६४ सुखिषु मैत्री सौहार्दं ईर्ष्याकालुष्यनिवर्तकं
दुःखिषु करुणां दयामसूयाकालुष्यनिव
र्तकं पुण्यवृत्तिषु हर्षं द्वेषनिवर्तकं अ
पुण्यशीलितयापापिषु उपेक्षा अमर्षका
लुष्यनिवर्तिकां भावयेत् तदेवं च यथायो
गेन चित्तमलनिरासकेन सुखादिषु यथा
क्रम मुक्तभावनारूपेण सात्त्विको धर्मो
जायते तेन च युक्तेन धर्मेण चित्तं प्रसन्नं
भवति प्रसादात् स्थितिपदं लभते एतच्च
उपकलं विरक्तस्यैव संभवतीति सुखस्य स्थ
र्यो योगो वैराग्यमेवेति संक्षेपः ३३ ए
वं मैत्र्यादिभावनया प्रसन्नस्य चित्तस्य

स्थ
स्थिपायं हठयोगमाह प्रच्छर्दनेति प्राण
स्य कोष्ठस्य वायोः प्रच्छर्दनं एकान्तर
नासापुटेन मात्राप्रमाणेन शनैः शनैर्ब
र= हिर्निःसारणं विधारणं रेचितस्य वा
योर्बहिरेव स्थापनं कुंभकेनाह सहस्तम्भ
वेष्टनं तथा चान्तःपूरकवर्जनाद्वृत्तिस्थि
तयोः तत्प्रत्याहारान्तराधरसमवेधेन सप्त भेद
चित्त कुंभके कुम्भध्ये रेकुंभकोयं प्रथमाभ्यासे
ऽन्तेकानि यमाऽन्तपेक्षतया प्रशस्तः सर्व
मलदहने प्राणायामप्रकारेण स्फुटी भ
वि यति तदेताभ्यां प्राणाजपे चित्तजा
यतं योरवि (मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षा
णां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां

यो॰ सू॰ भावनातश्चित्तप्रसादनम् ३३ प्रच्छर्द
६५ नविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ३४ विषे
यवती वा प्रवृत्तिः स्थितिनिबंधिनी
३५ । नाभिचक्रधारणाया मप्य सर्वपा
पनाशकत्वात् पुण्यपतिवृत्याच चित्तस्यै
कत्र लब्धास्थैर्यं भवति वा शब्दः समुच्च
यवाचक मारणापायविकल्पार्थः प्राणाया
मस्य हठयोगत्वमुक्तमस्ति हकारेण
ठस्तु यौ सौ नकारेण ह्युच्यते सूर्यचं
द्रमसोरैक्यं हठ इत्यभिधीयते सूर्यच
न्द्राख्ययोः प्राणापानयोरैक्यलक्षणः
हठयोगो योगबीजं प्राणायामः प्रकी
र्तित इति ३६ लक्ष्ययोगस्वरूपमुपायां

तरमाह विषयवतीति नासाग्रादौ चि
त्तस्य संयमरूपाल्लक्ष्ययोगाद्दिव्यगंधा
दिसाक्षात्कारो भवति सैषा विषयव
ती प्रवृत्तिर्विश्वासमुत्पाद्य परमेश्वरा
दावपि तत्त्वे मनसः स्थितिं संपादयती
त्यर्थः तथा च यथा स्वीयानुभवविशेषे
जाते षड्विंशयोगिनो ध्यानादावपि स्थिरा भ
वन्तीत्ययं लक्ष्ययोगः यो हि नासादि
देशेषु दृष्टिः पुंसां स्थिरा भवेत् स लक्ष्य
योगश्चाख्यातो योगे षड्कारः पर इति
स्मृतेरिति ३५ ब्रह्मयोगं शिवयोगं चा
ह विशोकेति अष्टदलादौ नादाद्यैर्ब्र
ह्मणि मनसः स्थितिं हठादित्यर्थः तथा

यो॰ सू॰ ध्यानमन्त्रक्रमः हृदयाधोऽधोमुखमष्टदलं कमलं
६६ रेचकेनोर्ध्वमुखं विभाव्य तत्र सूर्यमंडलं द्वादश
कलात्मकं जागरितस्थानमकारं तदुपरि चंद्रमंड
लं षोडशकलात्मकं स्वप्नस्थानमुकारं तदुपरि
वह्निमंडलं दशकलात्मकं सुषुप्तिमकारं त स्थान
दुपरि नादाख्यं तुरीयं ब्रह्म विभावयेदिति ब्र
ह्मयोगः तदुक्तं गीतासारे अनाहतस्य शा
ब्दस्य यो ध्वनिः ध्वनिरंतर्गतं ज्योतिर्ज्योति
रंतर्गतं मनः तन्मनो विलयं याति तद्विष्णो
परमं पदम् हंसोपनिषदि चोक्तः संधान
फलं नादोऽनेकविधः सफलः अस्यैव ज
पकोटिध्यानादनुभवं याति तस्य दशवि
धो जायते प्रथमः चिणि चीणिति द्वितीयः

उप चिणीति हंसो॰

घंटानादस्तृतीयः शंखनादश्चतुर्थः
पंचमस्तंत्रीनादः षष्ठस्तालनादः स
प्तमो वेणुनादः अष्टमो भेरीनादः नव
मो मृदंगनादः दशमो मेघनादः नवमं
परित्यज्य दशममेवाभ्यसेत् तस्मिन्मनो
विलीने मनसि गते संकल्पविकल्पे दग्धे
पुण्यपापे सदाशिवो भक्त्यात्मना सर्वत्रा श॰=
ऽवस्थितः शांतः प्रकाशयतीत्यादि ता
वतः संग्रहीतः कालिदासेनापि आनंद
लहर्यामनया विपंचीकावाद्योतिष्यंती
३६ वीतरागविषयं वा चित्तं ३७ स्वप्ननि
द्राज्ञानालम्बनं वा ३८ यथाभिमत
ध्यानाद्वा ३९)तन्नादुनिदर्शना तन्मना

यो·सू· परिणतं तद्वत्पमीशो प्रत्यङ्·मुञ्चेतमन
६७ सा परिचीयमानं संशान्ति तैस्त्रसलिलैः
पुलकैश्च धत्या इति अथवा भ्रमध्यादौ
ज्योतीरूपे प्रत्ययागात्मनि वा हि दृष्टिवं
धेनमनसः सम्यमात् विशोका हृदयो
गादाविवाप्यासकृतक्लेशरहिता ज्योति
ष्मती सात्त्विविषयासंवित् मनसः स्थै
र्यहेतुरिति शिवयोगः अयमेव शाम्भ
वीमुद्रेत्युच्यते तदुक्तं अन्तर्लक्ष्या बहि
र्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता एषा हि शाम्भ
वी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपितेति सा च योगा
मनश्चाचरी भूचरी खेचरी गोचरीति निर्वा
णमुद्राभिः सिध्यति प्रकारस्तु गुरुमुखाद

वगन्तव्यः यद्यप्येतेनात्मसाक्षात्कारेण
कृतार्थत्वात् नास्यास्थितिविशेषत्वयो
पत्यासो ऽनुक्तात् यापि कृतात्मसाक्षात्का
रेणापि परवैराग्यार्थमभ्यासापेक्षणा
त्तस्यान्ते स्वविषयस्थैर्यहेतुत्वाच्चान्य
विषयकस्थैर्यहेतोः एवं योगाङ्गत्वं
इति संक्षेपः ३६ अथवात्र वासनायोग
मात् वीतरागविषयं वेति वीतरागं नि
र्वासनं यत्सनकादीनां चित्तं तद्विषयं
तद्विभावनपरं कार्यं तत्र निर्वासनवासि
तमनः करणं कृत्वा यावत् अनेनात्र
६२ योगिनो ऽस्मद्दामाद्वलाभेन वासनायो
पृ· गो दर्शितः उक्तं च स्मृतौ सत्त्वावलंबनं बाधि

चित्तविशोधने भवेत्तावासनायोगायोगं
नराविवर्त्तक इति अत्याधि चित्तस्वभावत्तं
सत्वप्रधानमपित्तमसायपिहित्नमस्तिनत्ता
न्विक भावनयातमोविगमेलब्धवृत्तिकम
वत्तितजः प्रतिबद्धजलशैत्यवादिति विने।
वसाधनांतरयोगितामोक्षसुखवानिष्ठा।
संभवात् ॥ यं शुभोवासनायोगोविरुद्धवा
सनानिवर्त्तक इति २७ वासनायोगोस्या
वांतरभेदमाहस्वप्नेति अत्रज्ञानशाहोत्रेय
परः स्वप्ने भगवतो यद्रूपं प्रियमाराधयन्तेव
प्रबुद्धः एवानिद्रादौ यत्सुखमनुभूयते।
तदालंबनं तद्विभावनपरं चित्तं कुर्यात्
पूर्ववासनाश्रीनसत्वप्रधानमेवानः कर

रितियाव
३८ ध्यान
सां कुर्यात् योगमाह यथेति किंबहुना
हिरण्यादिरूपेण परमेश्वरं वा ह्यचंद्रसूर्या
दिज्योतिर्वाय देवेष्टं तदेवं ध्यायेत् त
स्मादपि ध्यानाल्लब्धा स्थितिकस्य चित्त
स्य साधनांतरं विनापि केवले परमात्म
नि स्थितिर्योग्यता भवतीत्यर्थः अयम
मेव ध्यानयोग उक्तो योगायं येषु विना
देशादिवं धेत वृत्ति यथाभिमतेस्थिरा ध्यान
योगो भवेदेवचित्तवा चल्पना प्रावा इत्या
दिना यथायथाभिमताना नीपदेवलौ
कवर्शांत त्वादिना यथाभिमतेषु स्वदेश
दिषु ध्यानात् भावनाविशेषात्मलता स्थि
तिर्भवतीत्यर्थः तत्रयथापिसलविदोज्वले

यो.सू. मंयत्वादिवासर्वभिवत्तीर्थं प्रतिलोम
६८ क्तयंचतीर्थानिभवंति तथापियुक्ता
तेनचित्तशुद्धर्थंप्रथमततीर्थादिकं
सवश्यंभावनीयं तथथामूर्धिसहस्रा
धारे प्रयोध्या हृदये अनाहतेमथुरा
मूलाधारेमाया भ्रूमध्येश्राज्ञामध्येकाशी वक्रे=
श्री स्वाधिष्ठानेकांची मणिपुरेअवंती
कंठेविशुद्धेद्वारका नासाग्रेप्रयागः
इडायांगंगा पिंगलायांयमुना सुषुम्ना
यांसरस्वती मन्यासुनाडीषुनर्मदाया घाः
सर्वत्रापिसरितः संज्ञोत्ति तत्राराधेय
भावेनाभेदेनवातत्तीर्थंभावयन्नन्नी
र्थयात्रायांएवंशिरसिकंठादधोनाभि
धा

पर्यंतं नाभेरधश्चरणापर्यंतं ग्रामत्रयं
शिरःस्थहृदयकंठादिषुसप्तर्षि
देशेषु वनदृश्यास्थानानि वेलादिषु टा
शेमसूत्येषु वनेवा स्थानानि षुण्यानि
भाविवेदाश्वादिदानि स्थानानि
वा एवमेवरामपुराणादौ षड
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
नः ... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
पु.८. ... [illegible]

यो॰ सू॰ दृपर्यंतं शालग्रामः प्रकीर्तितः स्याकंटात्क
७० टिपर्यंतं प्रोच्यते हरिमंदिरं ४ स्याच्छिरःक
ठपर्यंतं नंदिग्रामं प्रवक्ष्यते दंडकं गुह्यलोमा
निसैयवश्मश्रुलोमक ५ चिबुके जंतुमार्गं
ह्येष्ठं करस्मृतं उत्पलावर्त्तकं वामा भ्रूवंदृ
तौ च तौ मिथः ६ ऊरुतेन त्वनंदतं तत्कंटा
ऊरुमंडलं सव्यकत्वामर्द्दं च बिंदुः केशा
न्हिमालय ७ नवाररुपाणि चैतानि शरी
रे सांति देहिनां इर्याः कांकंठकूपस्यान्नाभि
कायां कुरुक्षेत्रं भ्रुवोर्मध्ये स्थिता काशी
नेदश्योतं दकानने वामपाणितले काली
कालेशश्चतत्पीतरे ८ वटेशौ पादयोः
कालंजरस्यान्ललाटके नागेदेशोमल

कालउपरावक्कीर्तितः १० सव्येला
सा [illegible] काकागौरदुर्गेज्योतिक [illegible] के
देवस्तगिरिनंदनाविलासान्त्र [illegible] कासीका
११ प्रयागायासकायाँ [illegible] सख्यवद्ध उर्ध्व
मे इदावामेस्यन्नागंगा पिंगला यमुना
नदी १२ वाराणसीच भ्यागाविद्यान्तुपवा
नाडः पराशिरव शालग्रामस्तु पादाग्र
करदक्षिणासका १३ उपतन्म पुरग्रामको
गया [illegible] लिंगांतेः कमरा
ता [illegible] विनायक १४ त्रिकायी
[illegible] प्रकीर्तितः [illegible]
[illegible]
श्रु १५ [illegible] ७७

यो॰ स्तः वन्हीशौवत्तश्चाग्निअक्ति घ्राणनिर्ज्ञाताले लि॰=
७२ १६ नेमाचीपंचतपत्ती पंती सोमौरेव
नियहः सर्वभूतदयालोपो आनंदोर
षमत्तम १७ एतानिपंचतीर्थानितिस्र
न्यषस्थानिदोह्निवा वसन्तिसर्वदेहेषु ते
ष्वस्नानपरस्तत्समित्यादि १८ स्वयदेव
भावनो तत्रस्वप्रकाशचैतन्यानंदरूपः
पुरुषः शिवः सत्वादिगुणात्मिका प्रकृतिः श
क्तिः तदुभयोपादानकत्वानन्यापसर्व
वस्तु एवंचचितेवासुदेव ऊँकौचतुर्मुखः
अहंकारेशंकरः मनसिचंद्रः श्रोत्रेदिक्
त्वचिवायुश्चचक्षुषिसूर्यः तत्रापिदक्षिणो
दिक्षिणयःपुरुषरूपःसइंद्रस्तवंरूपईश्वरः

वामेयः सइंद्राणीस्वरूपी ईश्वरी अथवे
वनयोः सेमिलितात्तत्रैवमारो पंकमं तेज्ञो
रूपौभावतीयोनतोदंपती एवंरसनायां
वरुणः घ्राणेश्वपृथ्वीकुमारो वाचाग्नि
नि: धाप्योरिंद्रः पाद्योरुपेंद्रः पा
योयमः उपस्थेप्रजापतिः नंदीश्वरार
धारोपैवभाविनात्तश्चाथाह्नानुगुण्येकमावि
मे नातुरेनवासापर्वतातामाव्याः एवंतावि
ध्यापारपलपोऽइह्राचिताभवति इतिदे
वतालोवना अथलोकभावना पाद
मूलेपाताले पार्ष्णिप्रवदयोः रसातल
७४ गुल्फयेमहातलं जंघाद्वयेतला
पृ. ४४. जानुद्वयेसुतलं ऊरुद्वयेवितलं महीतल

यो॰ सू॰ लं पजंघने भागे भूर्लोकं उरसि स्वर्लोकं
७२ ग्रीवायां महर्लोकं वक्त्रे जनलोकं ललाटे त
पोलोकं मूर्ध्नि सत्यलोकं ब्रह्मादिषु शक्त्या
दिदेवता श्चैवं सर्वमयं शरीरं तत्र लोकाश्च शरी
रे पशरीरं तथा भावयादितिनिश्चयः अ
थ वर्णाभावता माञ्मान्दकाद्याः सरीता
ष्पयषट्चक्राणि तत्र गुदात् अंगुलोप
रि मेढ्रात् द्व्यंगुलाधः कंदस्थानं तदुपरि तत्र चा
धारं प्रभं त्रिकोणं कामरूपं नाम त्रिकोण
स्य वामकोणे इडा दक्षिणे पिंगला मध्ये
सुषुम्णा तदन्तः प्राणमध्ये चित्रिणी वर्णमयी
तदन्तर्यां विद्युत्संकाशकमलाकारं तत्रे त्रिविष्णाति
सेयाहिं कामरूपोपरि मूलाधारस्तन्नामकं

चक्रं तत्र स्ववर्णाभिं लं बीजाग्नि तेन सावि
त्री महितब्रह्मसरस्वती साकिनी गणेशाधि
धिष्ठितेन षट्पंचाशात्त्रा शिवशक्तिमिथु
नवक्त्रा चतुष्कोणान पृथ्वीरूपेण कोणे
कोणे गामध्ये मूर्छितं वशषसान्ते कं चतु
ईल तन्मध्ये योनिरूपाकारं त्र योगस्वंचि
न्तरूपिणा या साहूत्रिवलयाकारं साथि
तथा च स्वयंभू यां कुंडलिन्यास्वमवेन
तत्स्वरं मे द्रुपिता च वेष्टितं स्वयंभूनामकं
शिवलिंगं एवं भूमाविलं त्वकल यायोगश्रे
गतसिद्धिः पृथ्वीबीज यादिकं ब्रह्म गणेशसावित्री
तिं चा चिंतयाती यत्र हृदयनाभिप्रदेशादिकं
कुंडलिन्या आधिष्ठानमुक्तं तत्स्मरणाधारा

यो·सू·डुपिताया लस्यो हृदयादौ प्रकीर्तिता।
७२ वामिश्राये येसान्त्रौ न कोपि विरोध इत्यालं
विस्तरः तदुपरि लिंगमूले स्वाधिष्ठानना
मकं चक्रं तत्र सत्त्वारोणकसम प्रभं वं बी
जाधिष्ठितेन लं ह्रीं सहितो विरचाधिष्ठितेन
द्विपंचाशाशि पुनर्वनात्र चंद्राकारेण
शुभ्रेण जलस्वरूपेण कार्णिकोत्तमेन म
ध्ये भूषितं बभयरलात्मकषट्दलं मातृ
कावाविसुप्रीतिजलदायादिकारकं
अथ नाभौ मणिपूरनामकं चक्रं तत्र विद्यु ना
निभं वं बीजाधिष्ठितेन बंतीसहितश्रीकरा
धिष्ठितेन द्विसमाधिक षष्टिसंख्याकामि
पुनर्यत्नात्रिकोणेन उपनादित्वप्रमेणानोत्रः

स्वरूपेण कार्णिकोत्तमेन मध्ये भूषितं ड
दिफान्तवर्णात्मकदशदलं समातृका
नां शंकर प्रीतिं तेजोजयादिकारकं अथ
हृदये अनाहत नामकं चक्रं एतद्वचोड
शाधारादलोविद्रागमादौ प्रसिद्धं तद्धु
मवर्णं यं बीजाधिष्ठितेन प्रकृतिसहितेन विश्व
ताधिष्ठितेन चक्रः पंचाशीतिपुनर्वनाय
द्रकोणेन वायुनामका शिवलिंगलाहि
तेन वायुस्वरूपेण कार्णिकोत्तमेन मध्ये
भूषितं कादिठान्तवर्णात्मक द्वादशद
ल द्वादलं एतच्चभावितं प्रकृतीश्वर प्रीतिवा
युजपादिकारकं कंठे विशुद्धनामकं चक्रं
तत्र श्वेतवर्णं बीजाधिष्ठितेन च प्रकारोपरस्वर

पसदाशिवाद्यधिष्ठितेनाद्विसप्तातीत मि-
थुनवत्तावृत्ताकारेणाष्टधांगुष्ठमेसाक
शीतिकोनमेतन्मध्ये सदीपवर्णात्मक
षोडशादलंभावितंभाकुकावासदाशिव
प्रीतितभोज्ञ यादिकारकं भ्रूमध्ये ग्राधि
नाम कं चक्रान्तशक्ताकारं हेबीयात्वित
नाविद्यासहितजीवाधिष्ठितं प्रगाढकाकारेण
चतुःषष्टितत्तीष्ठत्र पवत्तामनोरूपेणकर्णिकोत्त
मेतन्मध्येस्वाधितं हका रलकारात्मकेद्वारेणद्वय
दलं भैरवानंदनाम्नाहं तरेणा शिवालिंगेनापर
लालितंस्वभावकातान्मात्मप्रीतिमनोजच्या
दिकारकं पादादिजानुपर्यंतं पृथ्वीकिलवी
जात्मकाविशेषरूपाविशिष्टपृथ्वीस्थानं

एवमाजांघोः पादप पर्यंतं ग्रपां स्थानं आ
पापोर्हृदयं पर्यंतं तेजःस्थानं आहन्माध्या
हृ पर्यंतं वायुस्थानं महाह आकाशस्थानमि
त्रीयाज्ञबल्कगीतादावुक्तं सर्वत्र सर्वसत्वगी
कारज्ञावना नोविशेषापन्नेसर्वेरु द्धान
व्यपरा धंसहस्त्रदलंकमलं तत्त्वशाशीमत
स्य यद्धोः परमात्मनः स्थानं ललाटमध्ये ह
कारस्य चलादोपरिकृत्वित्यस्य तदुपरि
प्रकृतेः सहस्रदलप्रकृतेस्तस्यस्थानमिति प्र
पंचत्ते योगग्रंथेषु चित्तस्थापत्रालिरचाते
श्रेयाना कृत्संविधेकं दमध्यानत्वंठाधि
तंपादपृष्ठांगुलनालचक्रगुलमध्योमरव
तप्रकृतिंसुखवनाधर्वं ऊर्ध्वमुखवंभावेत्कृत्ना

७५
पृ. ५५

यो॰स्व॰ मर्कं मष्टदलं कमलं तत्र भ्रमरा यातायो र-
७५ रित्र पूर्वकर्मवासनावद्धो विज्ञानीजः स्व
स्वपोजीवोऽदिवानिशं भ्रमति तत्र भ्रमरा
क्रमः पूर्वदलस्यवामे कुर्कूलमारभ्य पत्राग्र
पर्यंतान्त्रिशत श्वास पर्यंतमाकाशतत्वमा
श्रित्य जीवो भ्रमति अग्रपर्याष्टि श्वास पर्य
न्तं वायुतत्वं नवति श्वासान्तं जलतत्वं वि
शत्या धिकशत श्वासांतं मारितत्वं पंचा
शदाधिकशत श्वासांतं पृथिवीतत्वं एवमे
कैकस्मिन्पत्रे अर्द्धसार्द्धचक्रः शतश्वासा भवंति
एवमपरार्द्धपत्राग्राद्धदारस्य कूल पर्यंतं प्रथ
मेसार्द्धशत श्वासावृष्टिपृथिवीतत्वं ततो वि
शत्याधिकशत श्वासान्तं मारितत्वं नवति श्वा

सान्तं तेजस्तत्वं षष्टि श्वासान्तं वायुतत्वं
त्रिशत श्वासान्तकाशतत्वमाश्रित्य भ्रम
ति एवं संपूर्णपत्रेन चशतानि श्वासानां
भवंति एवमेव दलाष्टक भ्रमरणे शतचतुरा
धिकमत्र सहस्त्र संख्याकाः श्वासाभवंति
एवं विधभ्रमणेन वारत्रयं अहोरात्रेणा भ्र ध=
मे जातवद्धशताधिकैकविंशति सहस्र
संख्याकाः श्वासा भवंति श्वासं संख्यैव गौर
स्वतन्त्रे प्रोक्तं षट्शतानि दिवारात्रि सह
स्त्राण्येकविंशतिः हंसहंसेत्यमुमन्त्रं जी
७६ वो जपति सर्वदा हकारेण बहिर्याति स
५४ कारेण विशेत्पुनरिति [illegible] : १
श्वासैः षष्टिघटिका भवंति [illegible]

यो.सू. दशाक्षरोच्चारणकालेन प्रायः शः साधारणाज
७८ नस्यैकः श्वासो भवति षष्टिश्वासैरेकः पलो भव
ति यस्साधिकशतत्रयसंख्याकैः श्वासैरेका घ
टिका भवति षष्टिघटिकाभिरहोरात्रं षष्ट्या
धिकशतत्रयाहोरात्रैर्वत्सरः एवं प्रतिपुरुषं
श्वासनिर्गमवैचित्र्यात् त्सरादिदृष्ट्यागीतिमं
तव्यं अत एव प्राणायामैरायुर्वृद्धिः अत ए
वकल्पायुषोपि पातञ्जलपुरुषः प्रोक्तं च अ
स्मत्कस्पन्दीयश्वास घटिमसंवत्सरशानवा
त्वात् ज्योतिःशास्त्रसिद्धान्तोदयए तत्क्रमेणैव
अत एव कदाचित्ता धारणा वत्सरक्रमेयातानि
लत्यपि यथहृदौदिदिग्दलचरश्वसने चार
ह श्रीमतो हानिर्भवतिताहशीतत्रच्चरवस्म

संसचारज्ञानायोच्यते तथा च हंसोपनिषदु
ए षोसौ परमहंसो भानुकोटिप्रतीकाशो ये
नेदंव्याप्तं तस्याष्टधा वृत्तिर्भवति पूर्वदले
पुण्ये मतिर्भवति आग्नेये निद्रालस्यादयो
भवन्ति याम्ये क्रौर्ये मतिः नैरृते पापे मनी
षा वारुण्यां क्रीडायां मतिः वायव्ये गमना
दौ बुद्धिः सौम्ये रतिप्रीतिः ऐशान्ये द्रव्याद
न मध्ये वैराग्य केसरे जाग्रदवस्था कर्णि
कायां स्वप्नः लिङ्गे सुषुप्तिः पद्मत्यागे तुरीय
मित्यादि अत एव बहुना अभ्यासो योगिनः
आकाशे प्राणेनाहत्य चलं परमेव पत्रान्तर
गमनं यावान् कालो तेन पत्रान्तरीयेषु मत
सञ्चारे ज्ञायमाने सर्वाभावं प्रत्याहारोपि दोषे

यो॰ सू॰ प्राडुर्भूतेन त्रमनः स्थिरीकुर्वंति यथासनः
७७ पत्रं दृष्ट्वा ततर एकस्यासनविशेनावाशी रोजी
वःस्थिरो भवति तत आनवरत ब्रह्मानंद
दो धो भवति अत एवैष्य यादिल हृदयं
दिङ्रात्र थितो योगीनं इदृ दिल एवसव
विशिष्टजीवा स्थिरीकुर्वंति स्थिरीकरणा
पाय लतन दूलश्वसनसंचार कार ताया: इ ली
बौ त्तापास्त नीद्धि कृपालाप्तत्पाई हो हमि:
त्याकारिका या श्रमतो वृत्तेरनवरतमाश्रय
रागपावद्धं दृ घतुरूपामतो वृत्तिराश्रीयते।
तावत्त हृवादि गदलश्वसनो वीशिरोजी वात्ति
घाति एवमेव वहु मारगा का शादि गडरागावि
शीलायारता पर्यंततमनो वृत्ति सावत्पर्यंतं

पृ॰ ५७७

तावएवतस्या कृतो जीवा तिष्ठती गंगुरूपरं
परागत योगीनो संकेतः आकाशादि:
तावद् हृत्पुरी दान्तेव पदाकाशमाश्रित्य
जीवः श्वसनप्रेरितः प्राचीन कर्मविशेष
वास विशेनाविशेषा दिवकारजुव प्र: प्रचेतादि
दिवमंथितत्वातासा विवृरति गति श्वसन
चन्द्रस्या शीलस्पर्शी वर्हला कारो पादशा
यज्ञो दपि दीर्घः [illegible] ग्राश्यितोकरवलादि
[illegible] दिसांगि
लिनो हृत वर्तुरवरोजायते [illegible]
ने चदपरो श्वास संबंधे [illegible] व्यावलि
२८ [illegible] हूर्दा [illegible] संकोचव
पृ॰ [illegible] गचंद्र वावर्हला कारतत्र [illegible] री

यो.सू. अकर्तुरः स्फुटमभिव्यज्यते एवं वायुतत्त्ववहने
७८ श्वसतो सौम्यतु स्य शीतस्पर्शः षट्कोणाका
रितवां गुलोनासाग्रस्थितकरतलादौ तिर्य
ग्वहन्नाधिगतो धूम्रवर्णश्च जायते एवं वहत्प
रामालिन छायायाः संकुचन्त्याष ट्कोणाका
रता धूम्रवर्णस्य प्रकटमुपलभ्यते एवं तेजस्त
त्त्ववहने श्वसनऽ सौरज्ञो हि त्रिकोणाकारः चतु
रंगुलो नासाग्रस्थितकरतलादौ तिर्यग्वहन्नधि
५५ गतो धूम्रवर्णश्च जायते एवं वहत्परामालिन
छायायाः संकुचन्त्याः षट्कोणाकारता धू
म्रवर्णस्य प्रकटमुपलभ्यते एवं तेजस्तत्त्वो
दये [illegible] भागस्य शीघ्रं जायते दर्पणच्छायाया
अरक्तता त्रिकोणता चोपलभ्यते एवं लभ्यं

जं॰ तत्त्वव=

हने श्वसनः शीतलो ऽर्धचंद्राकारः श्वेतवर्णः ष
डंगुलादपि न्यूनगामीः नासाग्रस्थितकरत
लादेरधोभागस्य शीघ्रं उपजायते दर्पणमा
लिन छायायाश्चार्धचंद्राकारता श्वेतवर्ण
श्चोपलभ्यते एवं पृथ्वीतत्त्ववहने श्वसनाद
सा पीतस्पर्शः पीतवर्णश्चतुष्कोणाकारो ऽङ्गुलो
नासाग्रस्थितकरतलाधोमध्ये ऽगमीतो मध्य
गामी च जायते दर्पणमालिन छायायाश्चतु
ष्कोणाकारता पीतवर्णश्चोपलभ्यते तत्त्वा
दिगुणपदे रात्रौ ऽग्नितत्त्व [illegible] शीतल
[illegible] पिंगले [illegible]
७९ [illegible]
यु.५५. [illegible]

यो॰ सू॰ दिवाकरसंज्ञः शिवस्वरूपः ऽस्मात्वात् तनोरा
७९ त्रौ सौम्यप्रधानसमये दक्षिणानाड्या दिवसे
ऽप्युग्रप्रधानसमये वामनाड्यापि दिष्यासम
र्वदा यदि वाहयति योगी तदा कालजयाजिरा
त्रौ सौम्यादिना दिवा चरौ ग्रादिनानाभिभूतो
भवति एवं यदि वामनाडीवहनसमये सौ
म्यानि पुत्रादि क्रूरकर्म दक्षिणानाडीवहनस
मये कर्तव्यं भवति तदा वामनासापि विवरमु
द्रया वामपार्श्वप्रायणादिना दक्षिणानाड्या
वा हनं प्रसन्नस्य संपादनीयं एवं दक्षिणा
नाडीवहनसमये यात्रादिशुभकर्म वामना
डीवहनसमये कर्तव्यं भवति तदा दक्षिणाना
सापि विवरमुद्रया दक्षिणपार्श्वशयनादिना

वामनाड्यापि वहनं संपादनीयं नैतयोगिनः
सिद्धिर्भवतीति संक्षेपः ३९ चित्तस्थितिश्च
जयस्य ज्ञापिकां सिद्धिं योगसाधनं अनुकूलमा
ह परमेति अस्य स्थिरचित्तस्य योगिनः
परमाणुत्वान्तः परममहत्त्वपर्यन्तो विषय
क्षयादीनां तत्पर्यन्तः वशीकारः अयमभि
प्रायः केनाप्यतिसूक्ष्मा नैव स्थापित
मादिपीडाप्राप्ते वं घटारासमाधिसाधि
कावित्स्य स्थूलीन्यग्रहणाया हि सु गृहीता
परम्परः स्थूलतत्त्वभेदेन ग्रहणं गच्छन्ते ऽप्यौऽ
नैनैलीढिय एवं ग्राह्यं च स्थूलीनयग्रहणाया ग्रा
निनि भुया नैतस्य तदजनना नामेन ऽ
परमगेरा नये नता नान्यवनामस्पक्तनदाकारना

जयस्य च ज्ञापिकेति भावः ४० संप्रज्ञातस्य विषयं
प्रदर्शयन् संप्रज्ञातापरपर्यायं तलयोगमाह क्षीणवृत्ते
रिति अभ्यासवैराग्याभ्यामपगतवृत्तिं तरसावितस्यै

यो॰ सू॰ समापत्तिः सम्यगापत्तिः लयः संप्रज्ञातलक्षणो
८॰ योगो भवतीत्यर्थः अत्र स्थूलसूक्ष्मवस्त्वर्थं
परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ४० क्षीणा
वृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु
तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ४१ तत्र शब्दार्थ
ज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का ४२ ग्राह्यप
दे नैवेन्द्रियलाभेपित दर्थग्रहणपदस्याप्यान्त
नेंगोवलीवर्दन्यायेन आनंदसालत्वादात्म
स्यान्तःकरणधर्मत्वेन ग्राह्यपदार्थत्वेऽपि तस्य
ह्रियादेरिवावान्तरविभाजकधर्मस्याभावात् ए
षणयुक्तिः इत्थं च वितर्कविचारानन्देति स्वरूपानु
गतस्य सवितर्कादिभेदेन चतुर्विधस्य संप्रज्ञातस्य
लाभः ग्राह्यपदेन वितर्कविचारानन्दानां ग्रहणं इति

पदेनास्मिता या स्थूलाभादिति भावः उपरागे
रञ्जितदाकारतायां दृष्टान्तमाह अभिजातस्ये
व मणेरिति निर्मलस्य स्फटिकादेर्यथा जपा
कुसुमाद्युपरागेण रक्ताद्याकारता तद्वदित्यर्थः
यद्यपि ग्राह्यसमापत्तेः प्रथमं ह्यभिधानं तस्य
ग्राह्यक्रमेणाभिनिर्दिश्यते उक्तो न स्यादपि ग्रहीतृ स्त=
त समाधेर्ग्रहणग्राह्यापत्तावपि ग्रहीतृक्रमेणो
वत्र यमन्तो निर्दिशः कृत इति दिक् लययोग
त्वमस्योक्तं तच्चैव तत्त्वे चैव च चक्रे भ्रमरकुद
ध्रमतो लयः लययोग इति श्लाघ्यानः सम्यक्
प्रज्ञातयोगः इत्यादिना ४१ तत्र ग्राह्यग्रहणा
८९ गोचरा समापत्तिः स्थूलसूक्ष्मो भौविषयक
यु॰ ४॰ त्वात् सवितर्का निर्वितर्का विचारभेदेन द्विविधा स ता वर्णि

यो·सू· कल्पसंकीर्णत्वाऽसंकीर्णत्वाभ्यां सवितर्
८१ कनिर्वितर्कभेदेन चतुर्द्धा भवति तत्र सवि
तर्कायाः स्वरूपमाह तत्रेति तत्र तासु मध्ये
सवितर्का समापत्तिर्बोद्धव्याः या शब्दा
र्थज्ञानानां विकल्पैः परस्पराऽभेदभ्रमैः सं
कीर्णा मिश्रिता तथाहि गौरित्युक्ते शब्दा
र्थज्ञानानि परस्परं त्रीण्यभिन्नानि लोके भा ५=
संते तत्र समाहितस्य योगिनः समाधिप्र
ज्ञायां समारूढो गवादि पदार्थः यद्यपरस्पराऽभे
दमनुपविष्टो भाति एवं भाति यदा सा वि
कल्पसंकीर्णा विकल्पविषयतया सवितर्क
संज्ञा भवतीत्यर्थः ४२ निर्वितर्कामाह स्मृ मा=
तिपरिशुद्धाविति गवादिपदार्थसंकेतो

तं:

को विकल्पितेषु गृहीते तस्य स्मृत्या शाब्दज्ञान
पदार्थानुमिति स्वाविकल्पितत्वाद्यदा तत्र स्मृ
तिपरिशुद्धौ अर्थमात्रतापर्यवसितत्वेनो
र्थमात्राभासात्संकेतस्मृतेस्त्यागस्तेति
विकल्पकत्वाभावात्स्वरूपशून्येवेव वस्तु
नः स्वरूपशून्याऽनो र्थमात्रस्य आविकल्पि
ताऽर्थस्य निर्भासो भानं यत्र तथार्थमात्रवि
षयासा समापत्तिर्निर्वितर्केत्यर्थः ४३
एतयैवसविचारेति एतयैव· सवितर्कया
निर्वितर्कया च समापत्त्या सूक्ष्मविषया
स्तन्मात्राहंकारादिविषयो यस्या सा
८६ तत्र देशकालविशेषेण वाचकेन ज्ञाता
पु. भावभेदेनाऽनवच्छिन्नाविकल्पितेनप्रयासमा

यो॰ सू॰ पत्तिः सासविचारा तत्रैव विशेषणशून्ये
८२ धर्मिमात्रे या समापत्तिः सा निर्विचारेति
भावः ४४ तस्याः ग्राह्यग्रहणसमाप
त्तेः किं पर्यन्तं सूक्ष्मविषयत्वं तत्राह सू
क्ष्मेति अस्याः समापत्तेः सूक्ष्मविषयत्वं
उक्तप्रकारं अलिंगपर्यवसानं लयं गच्छ
तीति लिंगं महत्तत्वादि न लिंगं अलि
गं प्रधानं तत्पर्यन्तमेव अतः तत्सूक्ष्मस्याऽ
भावात् पुरुषस्य सत्वेऽपि प्रकारस्यान्वेका
र्येऽप्यधिकसौक्ष्म्याभावादसंग्रह इति दिक्
४५ तदेवं निर्वितर्कोत्यादि सूत्रेण चतु
र्विकल्पस्य संप्रज्ञातस्य द्वैराग्यतो रित्या
दि सूत्रेण ग्राह्यग्रहणाभेदेन विशिष्टोऽवि

शिष्टभेदेनैवावांतरविभागः कृतः इदानीं सामा
न्य (स्मृति परिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमा
त्रनिर्भासा निर्वितर्का ४३ एतयैव सवि
चारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्या
ता: ४४ सूक्ष्मविषयत्वं चाऽलिंगपर्यव
सानम् ४५ ता एव सबीजः समाधिः ४६
निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ४७
ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ४८) विशेषार्थत्वात्
विभक्तरूपत्वात् सबीजसमाधिरूपत्वात्
[illegible] बीजरहिता [illegible] साधक [illegible]
नगोचरस्य [illegible] पर्यायाद
[illegible] ति तौ एवं ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु
समापत्त्यादि [illegible] समापत्तय एव

यो॰सू॰ सबीजः दुःखदैरनात्मसंस्काररूपैर्बीजैः सहव
८३ र्तमानः समाधिः समाधीयते प्रत्यङ्मात्रैकाग्री
क्रियते चित्तमनेनेति भावनाविशेषः संप्रज्ञात
इत्यर्थः ४६ आनंदादिसमापत्तीनामनो निर्विचा
रफलत्वान्निर्विचारायां केवलं कोविदा हानिर्विचा
रेति पूर्वसमाधिभिरुपगतायायस्यान्तःकरणा
स्यान्निर्विचारवैशारद्ये निर्विचारस्य स्वरूपार्थ
गोचरनिर्विकल्पस्य समाधेः वैशारद्ये प्रवाह
रूपपाठवे सति अध्यात्मप्रसादः आत्मानं बुद्धि
मधिकृत्य वर्तमानः प्रसादः ह्लादाख्यातं तदा
साक्षात्कारयोगोऽन्यं प्रसत्वो को भवतीत्यर्थः
४७ मुख्यं फलमाह ऋतंभरेति तत्र तास्मि सू॰=
न्निर्विचारवैशारद्ये सति ऋतंभरा ऋतं सत्यं

पुरुषयाथार्थ्यं विभर्तीति ऋतंभरा सत्यमेव
गृह्णाति प्रज्ञा भवतीत्यर्थः ४८ अत एव तस्याः
रूपप्रज्ञाभ्यो विषयतो विशेषमाह श्रोतानुमाने
ति सा च समाधिजा प्रज्ञा श्रुतानुमानप्र
श्रवणं ज्ञाभ्यां श्रुतं तत्र शाब्दबोधः अनुमानं मता
नं यौक्तिकज्ञानं तद्रूपप्रज्ञाभ्यां अन्यविष
या अतिरिक्तविषया कुतः विशेषार्थत्वा
त् विशेषो निर्विकल्पोऽज्ञातो विषयो यस्याः
सा तथ्यात्वात् शब्दानुमानयोः पदार्थताव
च्छेदकव्यापकतावच्छेदकपुरस्कारेणैव धी
जनकत्वानियमेन तद्रूपाणां योग्यविशेष
मात्रविषयकत्वादिति यावत् वेदान्तिनस्तु
शाब्दस्य प्रज्ञाया पदार्थतावच्छेदकप्रकार

यो॰ सू॰ रौवधीजनकत्वनियमो न त्वलत्तरायापि
८४ ऋतंभराया केवलस्यब्रह्मणः श्रावणो ग॰
प्यत्वोपितद्वात्तिः तथाचमहावाक्यार्थप्र
योजकीभूतानुभवजनकावांतरवाक्यस्य
पदजन्यस्मृतिकारणीभूतानुभवजनकत्व
मसंप्रज्ञातयोगस्यस्वजन्यधर्मद्वारेतिनकोपि
विरोधो नवामहावाक्यार्थबोधाऽनुपपत्ति
रप्रातिभावइतिप्राहुः इदंतुबोध्यम् पूर्व
पितत्वोपनिषद्गतपंचदशमीत्यादिवाक्योत्प
पत्तिपक्षाद्वागम्यमेवात्मतत्वं दशमस्त्वमसी
त्यादिवाक्याद्दशमादिसाक्षात्कारदर्शनात् त
त्वमस्यादिवाक्यैरप्यपरोक्षप्रमाचसंभवति यो
ग्यपदार्थाभिरूपतत्वपदार्थोऽभेदपरशब्दत्वा

दिनाशब्दस्यापरोक्षधीजनकत्वेऽतिप्रसंगाभावा
त् यागादिवाक्यानां तुपदार्थाऽभेदपरत्वाभा
वात् धार्मिकस्त्वमसीत्यादिवाक्यानांतुयोग्य
पदार्थाभिरूपतत्वपदार्थोऽभेदपरत्वाऽभावात्
तस्मात्ता (श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया ४॰
विशेषार्थत्वात् ४९) निर्विषयाऽजन्यधीज
नकत्वेनपरोक्षमानजनकानि तत्वमस्यादि
वाक्यानि निर्विकल्परूपेणापरोक्षधीजनकमेव ततो
ज्ञानायामप्यपरोक्षप्रमायांविपरीतभावनादिरू
पदोषसत्वेफलेनसंभवतीतिप्रतिबंधनिरासाय नि
दिध्यासनादिकमप्यपेक्षितमितिप्रतिबंधनिर
सिफलकत्वमेवचक्रमचिंतनज्ञानफलकत्वंभाव
नायाः प्रमाणोत्तरत्वापातात् कापिनिमित्तबंनी

यो॰सू॰ व्यवहितकामिनीसाक्षात्कारस्येवभावनाजन्य
८५ त्वेनात्मसाक्षात्कारस्याऽप्रमात्वप्रसंगाच्च मूलीभू
तानुभवस्तु संप्रयोगासंभवात्पैवेतिनस
र्वथाज्ञानभावनाविशेषरूपनिदिध्यासना
पेक्षा तथापिदशमेवाक्यसहकृतेनमनसाच
क्षुषावाऽपरोक्षप्रमाजननेनदृष्टांताऽसिद्धेः नि
रुक्तरूपेणाग्राह्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वेमा
नाभावोत् इंद्रियजन्यज्ञानस्यैवापरोक्षत्वप्र
तिपत्तेः मनसैवानुद्रष्टव्यमितिश्रुतेस्तु क्र १=
माद्यकत्वे पदत्वदवाच्यत्वादिना प्रतीतयो धैः
र्जीवपरमात्मनोरविनाभावादिरूपाऽभेदस्य
चमनसैवभावनासहकारेणाऽपरोक्षप्रमाऽ
भवतीतिभावनासमापेक्षेति फलकत्वक

थनमेवेतन्मन्तानुसारेणांशुक्तमेवोत्तिदिक्
मचाभावनाजन्यत्वेप्यात्मसाक्षात्कारस्या
प्रमांसंभवाद्धर्मविषयत्वाद्वृत्तसाक्षा
त्कारस्यतद्वाभिन्नाशेविषयत्वाद्वाप्र व:
मात्वंभावनाजन्यत्वेनाभिभावः ४९ न
ह्यादिनाविषयलोभसंस्कारेरगातिवज्ञी
यसाऽभिहन्तासमाधिप्रज्ञास्यातिबलवत्ते
त्यत्राह तज्जेति समाधिप्रज्ञाजन्यः संस्का
रोऽन्यान्संस्कारान्व्युत्थानजान्बाध
ते कुर्यः वाच्यमेतादितिचित्रप्रज्ञासंस्कारस्य
तत्त्वसंस्थितत्वादितिध्येयम् । ५० । तज्जेऽपि
८६ प्रज्ञानेसमाधिप्रज्ञासंस्कारप्रवर्तनितन
सु॰५० नत्वाधरूपतामेवकोतितपायवकोसाध

यो॰ सू॰ जस्समाधिं कुर्यात्तत्राह तस्यापीति पर
८६ वैराग्यानन्तरं वैराग्यसंस्कारप्रचयेन
तस्यापि संप्रज्ञातसमाधिप्रज्ञासंस्कारस्यापि
प्राग्वृत्तस्त्राणां चाखिलनिरोधे सति सर्ववृत्ति
निरोधाच्च सर्वेषां चित्तवृत्तीनां संस्का
राणां चाविलयान्निर्बीजो ऽभिध्यानजातवास
नारूपसंस्कारबीजरहितोऽसंप्रज्ञातसमा
धिर्भवति यस्मिन्सति पुरुषः स्वरूपमा
त्रनिष्ठः केवलीभवति ५१ इति योगसिद्धा
न्तचन्द्रिकायां समाधिपादवृत्तिः निरू
पितः समाधिपादः ॥ १ ॥ एवं साधनाभ्यासवि
हृदयं तदेव द्वितीये तत्त्वादीनि दर्शयन्नादौ साधनीभू
तयोरभ्यासवैराग्ययोः साधनीभूतान्का

स्पृष्टो ५ पं॰ २

चित्तस्य चित्तशोधकानां बाह्येन्द्रियाणां वि
शुद्धिकराणि धारणाहेतुत्वात्क्रियायोगमाह तपः
स्वाध्यायेति तपः उपवासादिना कायशो
षणं उक्तं भीष्मगीतायामुपवासपराका
दिकृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः शरीरशोषणा
त्तपः उत्तमं तप इति स्वाध्यायः उ
पनिषदां पाठादीनि उक्तो वेदाभ्या
सात्कोट्यायं प्रणवादिजपरूपः शैवाष्टाक्षरं
मालां स्वाध्यायं परिचक्षते इति ईश्वरप्रणिधानम् ईश्
स्याच्चैव भक्तिः उक्तानि चैव स्मृतिः
चित्तसंस्कारो ऽशेषसंस्कारप्रतिबन्धी ५ ना
८७ म्ना विविधवृत्तिनिरोधानन्तरं धातुवृत्तिः सा
यु॰ ५॰ धिः ५१ इति पातञ्जलीयोगसूत्रवचनेनोक्ता

यो॰ सू॰ समाधिपादः प्रथमः॥ ॥ तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणि
८१ धानानि क्रियायोगः ॥१॥ स्मरणस्तुत्याभिः
वाङ्मनःकायकर्मभिः सर्वेश्वरभवेद्गलि
रेत तदीश्वरपूजनमिति स्तुतिरित्यादि गुरुशा
स्त्रकथनं पूजा वासनणयोरपरा एता
भिर्जनितया भक्त्या ईश्वरपूजने तत्र सर्वक्रि
यार्पणं परमेश्वरे परमगुरावर्पितं तत्फल
संन्यासो वा तत्राद्यं कामतोऽकामतो वापि
यत्करोमि शुभाशुभम् तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं
त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमित्यादिस्मृतिभिर्बो
धितं द्वितीयं कर्मफलानां भोक्ता परमेश्व
र एवेति चिन्तनम् भोक्तारं यज्ञतपसां सर्व
लोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां

शान्तिमृच्छतीत्यादिना बोधितम् एतानि
निष्कामकर्माणि वा विशिष्टभक्तियोगाभिव
त्वात् क्रियायोगः वागादिव्यापारमात्रत्वात्
क्रियायोगः अत्रैकवचनमीदृशत्वाय वाङ्
मनोव्यापारः सम्मिलित एव क्रियायोगः
विशिष्टः स्तितोऽपितः यद्यपि योगांगेषु
नियमेषु शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्र
णिधानानि पंचोक्तानि तत्रापि स्वल्पक्रियासा
ध्यत्वाऽदृष्टकारः स्वकार्यं क्रियायोगजायमाने
विशिष्टफलश्रवणाद् दर्शितान्युक्तानि पृथ
गुक्तानीति मंतव्यम् ॥१॥ क्रियायोगफल
२२ माह समाधीति समाधेर्भावनार्थः
तनूकरणार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च मलमलापा

यो· सू· दिपुंसत्वस्य समाधियेनेसिद्धूपति तत्रापि २

८८ यायोगः क्लेशादीस्तनूकरोत्यसमाधिं भा

वयति तनूकरणमपि हस्तदमीकरणात्क

म्हदग्रांदग्धकुशनानीवतिकोशनात्त्रिष्टस्प

स्यत्येनेचरवौचितफलादिप्रकाशात्मक

मध्ये नुबन्धकरणां स्वोचितफलेषु नितव

मात्रं तस्यस्वरूपतो हानिः वराग्नेकमापा

भिमानादिरहलबकेन क्रियायोगेनाऽवि

वेकोच्छेदाऽसंभवादिति निरूपितं तस्मा

यात्रिक्रियायोगेन संज्ञानः सभाधीविवेक

ज्ञानम्रुत्पन्नमस्यसवासनामिथ्याज्ञानमाश

यन्नीयतीति विवकः २ अथ के ते क्लेशाः इ

किं पुनरेवंस्वन्तस्याह संभाविनिर्ति क्लेशाः

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंचक्लेशाः ३

उत्तरेषां पञ्चरपां नामापि विज्ञानेसेवाऽस्याधारत्वं

का रहं कालस्येगतिपूर्वापर्याविधात् न विज्ञानस्य विद्या

नम् वेत्याह अविद्येति उत्तरेषामस्मितादीनां

अविद्या वंद्यपद्यान्तलदनधपसहितेति प्रसवभूमिः

तेषामेवावान्तरभेदमाह प्रसुप्ततेति प्रसुप्तो

त्तनावीविच्छिन्नाउदारास्तुप्रत्येक मत्रविच्छिन्न

चेतिसेषामिदंप्रसुप्ताः तेषामानीशभावेनप्राप्ति

कैवल्यालये वृत्तेनोहितनरूढवीर्ति क्रियायो

गेनातनवः क्रियायोगकालएवतेषामभि

भवात् विछेदः सागोमालेवाछिन्ना उदारास्तु

वृत्तिः सचकारसहितपञ्चत्रयलब्धकोपाविदि

ब्धोपिरागाऽदारः एवं तेनानल्पच्च त्रयोपंचेताविभि

यो·सू· सर्वमिदं छिन्नवदेवेति प्रत्ययं नैवं वं वैषं
८९ प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामित्यनेन त्वियोरिति वि
च्छिन्नो (तस्मादविद्यावतो यः क्लेशो वा नानि
वासा यस्य ४ अवि यानि नाना नागच्छाति
निवेशाः क्लेशाः १ अविद्यासु येषु ननवा
प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ४ अनित्याशु
चिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्या
तिरविद्या ५ दानूपाम्लेके शाविषये गिना
मिति ४ तत्राविद्यालक्षणमाह अनित्याः
शुचीति अनित्यमिन्द्रियादिषु विद्यायामा
यु·५५ पलवणा तस्या एवं देहे सैषा मनित्याति
तुवा यमात्मा अनित्ये कार्ये नित्यख्यातिः
तथापा ध्रुवा पृथ्वी ध्रुवा सचन्द्र
प्रतिपादन =

इत्यादौ: शुचौ दिवौकसेनियपा अशु
चौ परमवीभत्से कायेशुचिख्यातिः इत्येव
टी॰ सूत्रानोङ्कप्रथमावित सदानि जना दीपिका
यन्ना चियशौचत्वात्पण्डिता येषुः कीवेङ्गनि
आश्चर्य तानि देहाते नवत्रशुचिके
लेखाक नीयकन्याम अत्यचयवानि
भिन्नवाच दृश्यन्ते तोच त्रायतनीलोत्प
लपत्रायताक्षीहाव भावेति ये जीवलोक
माश्वासयतीवेति कस्य केन संब न्धः भवति
भैवमेषु चाशुचावयवेषु शुचिप्रत्ययः एतेनापे
शयदुःखप्रत्यय: तथैवानर्थे चार्थप्रत्ययो
९० व्याख्यातः यत्पाद्ये दुःखे सुखख्यातिं वक्ष्यति
यु·५६ परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च

बो· स्तः· नस्यखातिः वा सौपके रसौश्रुचेतनेनस्त
९० चेतनेशुभोगाविधानेवा शरीरे उसष्वो
पकरसौवासनाद्दि श्रेनात्मस्त्वात्मनसा
त्रिःतथैवतत्रौके चेत्का वाकेवासस्वेमा
नोत्वेनमन्यमानवोदय नस्यसंपदमतुनेद
स्यात्तसंपदं नस्यवापदमतुपोचन्याते
वापदंमन्यमातःसर्वोपुत्रोहितुक्रस्तेखाव
नस्यादवि चापलमस्यनोपासंतानस्य कर्म
प्रायस्यव सवि पाकस्येति नस्या प्राणमि श्रो
गोःपदेवस्वबहुसतत्वविहीयं यस्यात्मा
५४ श्रोमित्रमावोत्वस्यमित्रु मावंकिंतस्या
दुःसपत्नःयस्यावासगोः पदनयोः पदा
भावोननयोःपदमवि किंतदेवास्वेनात्मेको

मन्यहृस्तनसम् एवमविद्यादिनप्रमाणां
नवप्रमाणस्यास्मावः किंतविपरीतंज्ञानं
नस्यवि चेति भाष्या यत्त अनित्येकार्य
कालाविद्याभावस्तित्यागी नि विकारे ऽ
कारादौ नित्यस्वाति मादप्रामाणा प्राप्ति
युणिक्षीःउदाहरति चाचेति परमवी
मेऽशुचिते ऽपवित्रे कायस्या शुचित्वे
मतिप्रमाणायानि उक्तं चेति स्थानाद्वीत
मुवाशुपहतं मावकदरम् बीजं पडशो
चित्ते उपस्थे शास्ति त्वा नादिसरः
निष्यंदो नवहारोचेमलपादि निष्ठुतरसात्
९८ तीर्थानं अरखान् सत्त्ववत्वेऽशुचिलिवः
बृ·५५· संगमागासम्यषाः नयायगतात्मीदुःखे शोषा
५७

दवि

घो॰स्त॰ धाम्नांदेवैसपीशुतोऽशुचित्यमनुष्मीयाति
६१ इत्याह आधेयशौचत्वादित्यनेनुसंधीर
मशुचित्वंचापित्तत्रमुचिरत्वमित्यकिंप्रमा
णाधिक्यात्कांशयामाह अशौचेशुचित्वा
निर्दिश्यतइति सर्वत्र [illegible] लेरवैश्यक
त्वाकुसलीयामशुतोऽसंस्याववर्वे: अ
शौचैरिति वदत्तायते त्विष्यायत इतिभाव:
अंगारलीलाक [illegible] कायस्यानिक
थकेशुबंदूकल्वादेवाऽनीतिम्लिलेनाभि
संबंध: सा धर्मातावत्यवत् उपसंहरति अ
वत्तीति एतेनेति अशुचौ शुचिरव्यातिर्वा
त्यानेन अशुरायै जैनसंततसता विलासे
हस्त्यावैशोऽहं व्यवादे कर्मणीसम्मतात्र

ब्रह्ममायाकृतस्कृतोऽनिचनरूपीचरणरहस्यातो
यो लिंग्यादीना माया सप्तमंत्री पीयाता देवा
साय प्रत्ययः तत्थानर्थे अर्जुनिरत्तयादौ दुःख
बहुलत्वात्: पुरुषार्थे धनादौ अर्थे प्रत्ययः
उत्कृष्टा पवित्रत्वबोधित्वेविरणात्त्वव्याख्यानतः
अशुच्यऽशुचि शब्दयोर्भीगोंस्कृत्सेसाधनाऽ ४=
सा धर्मसाक्षी पतत्कन्यादित्यर्थः भाष्योक
आपावित्राद्यमन्यासामपिसंहारति दुर्वामवि
शानामशुपत्तकमेतानत्सुता नेत्रेन्दुन
मयूखेन तत्तोपास्यविरिंचात्वार्ध्यानुसारात् दोवन्यत्रा
सूत्रमस्तवेवत्तपा काहरत्प्रदर्शयाति [illegible]
६३ दुश्चात्ति अपि [illegible] बस्वर [illegible] नीविन्य
७७: नेतानुद्धव: [illegible] सर्वं शोतिविनिश्रीया:

तस्या

बो· सू·
६२

[redacted]

ग

खे

[redacted]

ग्ग

९
पृ. ५

यो॰ सू॰ आपातदृश्यास्विद्याभिन्नत्वं आविद्याश्रुतत्वं
६३ अन्नुत्तमाविद्यात्वंवाऽर्थः स्यान्नुतविपरीत
ख्यातिरित्याशंक्याह तस्या अपि तस्याः
आविद्यायाः वस्तुसत्त्वं वस्तुरूपता अन्य
यांतरत्वमिति यावत् तद्भावो अमित्रादिः
पदशब्दार्थवत् इत्यर्थं विभजते यथाऽग्मि
त्रमिति नामित्राभाव इति अत्राभावमात्रं नत्
त्रयोऽभावाऽन्योन्याभावो ग्राह्यो नमित्रमा
त्रमिति नापुत्रामित्रय स्मादितिवक्ष्यत्याकि
वलामित्रार्थः किंतर्हि तद्विरुद्धो मित्रविरुद्धो ४४
इत्यर्थः तथा चांतिकृद्र लहरागेति भावः
किंतद्देश एवेति विरुद्धोदेशाविद्यायोगेप
दृष्टांतद्वारेण भावेन इति भावः प्रमाणविद्या

३

ज्ञानोत्तरमिति एतेनाविद्याया विद्यास्थाने
विशेषु रूपत्वावद्यारणादस्मिन्नर्थे वेदां
तिनामभिमतं तन्मतसुखवादेन भेदो नत्वसंख्या
नादिमतो अविद्याया अविद्यायाः शब्दार्थः किं तथा
भोगतु मतवनात्मन्यात्माभिमानोऽहं मिथ्याज्ञान
रूपेत्याशयेनाह एतस्य दृष्टांतः श्रेयो
भावः प्रवाहरूपमानादित्वेन संसारादि
कार्यसंभवात् अत्राभावरूपत्वेनानित्यत्वाद्
मे तेन दृष्टांतेनास्याविद्याया नित्यत्वेन संसारादि
मोक्षत्वमयत्नेनाऽप्यायाति नोऽस्मिन्नित्य
प्रयत्नात्प्रकृतिर्निवृत्तिर्वा वाच्या विवेकख्या
६४ त्या ज्ञानाऽभावरूपत्वे तत्कार्यं संसारानिवृत्तिरूपोऽयं
यो॰ सू॰ भावः अस्मिन्नंशे योगी बाधकाभावादिति

यो॰ सू॰ [illegible] यात्रा यन्नात्मा [illegible] ज्ञानाभीति धीविषयत्वा
९४ [illegible] नस्मादिदं ऽस्मेदोदसीनातु [illegible]
[illegible] मान्यन्नो ऽहं धीरे वा विषा [illegible] नो ऽस्ति
कनावगा [illegible] हिन: इस्मरी हम हिमीमिन्येवतु
५ गुणदोषा वा [illegible] हि [illegible] मिना ग्रन्थया [illegible]
इति [illegible] वेदांतिनः [illegible] पापादेशपीति नि
गमका ऽभाविनाव [illegible] काचादि [illegible] तो नि [illegible]
वान् धर्मादेका [illegible] नखो [illegible] दानका
वश्यक [illegible] देवो पादानं नजानामीति
परीता [illegible] क्रमाधिष्ठान [illegible] वनात्स्यम
निर्वचनीयमेव [illegible] दवाचा कल्पते [illegible]
[illegible] यते: [illegible] विद्यावस्तु यमेव भवति
नित्यानि [illegible] पिम् [illegible] व हरि [illegible]

श्री

विषयत्वा [illegible] नि [illegible] व्यादि [illegible]
[illegible] संभुपाया [illegible] का [illegible]
[illegible] विषयो [illegible] ऽगोरि [illegible]
नवादि [illegible] देन [illegible] ने [illegible]
[illegible] संयुक्त [illegible] ऽ [illegible]
[illegible] नाविकी [illegible] न [illegible]
[illegible] प्रत्यक्षाभो [illegible]
वि नुभौतत्वाय [illegible] रूपकम् प्राप्ता [illegible] वि [illegible]
यो मि [illegible] का रणादिति [illegible] पक्षे [illegible]
[illegible] विषय [illegible] विषा [illegible] पाद
[illegible] दियत्या [illegible] आ [illegible] रण [illegible]
९४ [illegible] विद्यावा [illegible] विद्या [illegible]
यो. सू. [illegible] [illegible] प्रकार [illegible]

यो॰ सू॰ कोऽप्यनादिविद्यानिर्वाऽविद्यानो नामेदस्येपी
९५ प्रपंचस्यमिथ्यात् श्रुतिबाधकेनद्वैतवि
फलत्वाभावविद्यानिवर्तकत्वाभावात् विनो
पादानाभिन्नत्वेभ्रमस्याऽनंतकोटिदो
ष्प्राबल्यात् नचैवमेकाज्ञानपक्षेऽज्ञाननिवृ
७ त्तेर्निर्विषयत्वात् नानाज्ञानपक्षेचजीव
भेदेनप्रपंचभेदांगीकारान्महापटक
शेरवाऽऽपटवदेकाऽज्ञाननाशेखवाऽ
प्रपंचांगीकारद्वारेणप्रपंचानानुभवप्र
संगइतिवा [illegible] एकाज्ञानपक्षस्यत्यागेन
दैवानांप्रत्यक्षस्यरवतदाबल [illegible]
स्यामिथ्यात्वश्रुतिबाधकत्वात् नाना
ज्ञानपक्षीयापत्तिस्तत्रस्यचसर्वमिथ्यात्व

[illegible] इहाज्ञानस्यचनविद्याहृ[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] क्रिया
७ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] नः करणे [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ५
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
६९ [illegible] [illegible] [illegible]
९-५५ [illegible] [illegible] [illegible]

बो. सू. [illegible] का [illegible] विश्वमानः [illegible]
९८ [illegible] विवर्त्तरूपे [illegible] कीर्त्ति
प्रतिविवर्त्तरूपेणा सदिति हृद्यं एवं रजतनाथा [illegible]
[illegible] स्या हि रूपेण सत्त्व [illegible] घ्यस्तत्वेन चि
सत्त्व [illegible] सर्वं जगन्न स्वरूपेणा सच्चेतनेच्छ न
सत्त्वेन रूपेणा सत् अतः सर्वं जगद्भातं सद्
सत्त्वस्यात्रे [illegible] स्य गत्वा [illegible] लः
सदसत्त्वस्या निर्वा [illegible] भ्याम् इति [illegible] मात्रा
निर्वचनीयस्यानिरित्याभिमानः एवं [illegible]
परंपरवाविशेत्याभिमानो [illegible] स्याति
श्री [illegible] विके [illegible] कथः अस्यातिवादि
नां कर्मणी [illegible] सका नो [illegible] स्यातिवादि
नां [illegible] त्र यात्रा [illegible] वचा

असत्त्वस्यातिवादिनां मते [illegible] कानामिति
एतत्त्वसम्यक् अत्र ज्ञानान्य [illegible] विके [illegible] वि
रोधात् [illegible] दिवसे [illegible] रज्जुसादि [illegible]
[illegible] घन [illegible] गात्र ध्यासः [illegible]
दित्ता [illegible] सत्त [illegible] ध्यास [illegible]
[illegible] यथाति [illegible] योः सर्वानुभवसि [illegible]
न नुनम् [illegible] नकारण [illegible]
दिदोषरागा [illegible] प्रति [illegible] णा
दध्यासः रागादि [illegible] एवं [illegible]
[illegible] सर्वत्र [illegible] रागादि
[illegible] रज्जु [illegible] एवं दर्शनं
९७ दित्याचा [illegible] दोषाय एवमहं [illegible]
बो. सू. [illegible] इत्यादि

यो॰ सू॰ चैतन्यत्वकल्पने गौरवात् न चैतन्यैक
६७ दैवकल्पने लाघवात् स च दोषो ऽस्माकं
योगिकल्पीयत्वे तेन यानि योगदर्शने
त्रिस्वादिस्थानि गितानि वा चीत् यस्मात्
गोवर्णो श्रोत्रेनैव कुत्सने गत्वइत्यादि
श्रुतिनिमित्तप्रमाणान्तरपदवाच्यः स्वित्
प्रत्यवेद्दिवहृयादेवो पितृदेवमात्रान
विरुद्धत्वेनानुभवात् न स्माद्देशग्रहस
भूमिका ऽविद्यासंबंधेन हि त्प्रमपदेन द्वि
त्रिविद्यानिनामि यो योगादिभिर्विज्ञान् अत्र
वेदानि कारणमात्रं प्रतिलक्षकानसा
नोकानामिहलेकानमधानि देवनम
त्रैकल्पने लाघवम् । धर्मिकल्पनागौर

धर्मतालाघवस्य सर्वसम्मतत्वात् तस्मा
दहंकारादिजन्यत्वमपरंपरैका ऽविद्या दि
नहृयप्रत्यभिज्ञानं ऽसाजात्यसाजात्य म
वलंबिनीनामत्राविरोधो ऽनयाश्रुति
विरोधः चैतन्ये ऽव्यक्तरूपेणा सर्वा स
त्वस्यतद्व्यता इति संक्षेपः ५ अवि
द्याकार्यमस्मितामाह दृग्दर्श
नेति दृक्पुरुषः दृश्यत इति दर्शनं बु
द्धिनं शक्तिशब्दो योग्यतार्थकः भोक्तृ
भोग्यत्वयोग्ययोः अत्यंतविविक्तयोर्दृ
ग्दृश्यत्वयोरविद्याकृता एकात्मता अत्यं
तिकतादात्म्यासादस्मितान्यर्थः इवश
पा॰ ५ दस्त्वहमस्मीति प्रतीतिकृतत्वंतादात्म्य

यो॰ सू॰ स्वज्ञापयति ६ अस्मितायाकार्यंरागंलक्ष-
९८ यति सुखेति ० सुखमनुशेतेविषयीकरो-
तीति सुखज्ञस्यसुखानुस्मृतिपूर्वकः सु-
खंमेकिमर्पयतुमिति पश्चात्तापानन्तरं
सुखतत्साधनतृष्णालोभरूपोगर्धोरागसंज्ञ-
कःक्लेशइत्यर्थः ७ रागप्रतिपादनानन्तर्य-
यारागस्यपश्चाद्द्वेषंलक्षयति दुःखेति दुः-
खमनुशेतइतिदुःखानुशयीतस्यदुःखज्ञ-
स्यसाधनेषुक्रोधोद्वेषसंज्ञकःक्लेशइत्य-
र्थः सुखनाशेदुःखप्राप्तौचपश्चात्तापर-
वान्तवृत्तिविशेषोरागाख्योद्वेषाख्यश्चक्ले-
शोभवतीतिभावः ८ द्वेषमुक्तवत्या-
द्वेषस्यपश्चादभिनिवेशंलक्षयति स्वरसवाही

ति स्वरसेनसंस्कारमात्रेणवर्तत इतिस्वर-
सवाही अपिशब्दात्समुच्चिनमाविदुषां त-
थैवविदुषामपिसमारूढःप्रसिद्धःतथा
ऽयथाऽविद्वज्जनस्यतथाविदुषोऽपिस्व-
रसवाहित्वात्क्लेशइति माऽहमभावी
भूयं सदाजीव्यासमिति मरणभयरूपः
पूर्वजन्मीयमरणदुःखानुभवजन्यःसो-
भिनिवेशसंज्ञकःक्लेशइत्यर्थः अविद्यादय-
स्त्वविदुषिवर्तन्तीतितन्नेत्याह अस्मितादिःक्ले-
शाश्चकथंतेनतत्रअशीयंतेहिस्वभावाविदुःख
उत्पादविषयकसंस्कारामरसुखविषयत
(हृदयस्तैनमृषात्तपरेकान्तेवाऽस्मिता ६ सु-
खानुशयीरागः ७ दुःखानुशयीद्वेषः

यो· सू: ८ स्वरसवाहीविदुषोऽपि तथारूढोऽभि
६६ निवेशः ९) भिनिवेशाभिख्यस्य स्वरस तं
त्वेनश्रेयस्तत्कल्पनवदात्मत्वेनापि नत्व
स्वतोचित्याचार्यान् चैतन्मते प्रसिद्धि तथा
त्रापत्तिः स्यात् ३ पञ्चबलवत्तरवासन
यावच्छिद्यमनुवर्तते न नश्यतीति शानेन
नत्तद्यत्तस्याऽपि योऽस्मितादिसंस्कारना
शोप्यनुवर्तते इति दिक् एतेषामेवाविद्या
दिक्लेशानां पञ्चानां यथासंख्यं तमोमह
मोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञा एतेषा
मेवावान्तरभेदः सांख्येऽक्तः भेदस्तम
सोऽष्टविधो मोहस्य च तथा दशविधो म
हामोहः तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भव

ग्र१

न्धतामिस्रः इत्यादिना अयमर्थः त
प्रकृतिमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वात्मबु
द्धिरविद्याख्या तस्या अष्टस्वात्मत्वगोचरत्वा
दष्टविधत्वं सर्वस्याप्येष्वणिमा
द्यष्टैश्वर्येष्वात्मीयत्वात् तथा [illegible]
सिद्धोऽहमित्याद्यभिमानविशेषो
ऽस्मितामोहः तस्याप्यष्टविषयत्वगोचर
त्वादष्टविधत्वं शब्दादिषु पञ्चसु दिव्या
दिव्यतया दशविधेषु उक्तं दृष्टारागो
३.८ महामोहः तस्य विषयस्य दशत्वेन दशत्वाद्द
शविधत्वं [illegible] शब्दादि
१.४. परस्पराणिमादि [illegible] तामिस्रो द्वे
दशगोचरत्वादष्टादशविधः प्राप्तेष्वष्टा

योःसूः दशासु विषयेषु तप्तपाषाणेभ्योऽस्मदादिभिस्स्वग्र
१०० हणामभिनिविशो युक्ताभिस्सः सर्वास्वाद्दशावि
विप षयत्वादित्यादशासु तेषां पंचविधः क्लेशोऽ
वानस्थेदा विषयेभिर्वर्तन्ते इति संतपः । मंदवं
देशानां च तेषां विदीपकत्वाद्योगाभ्यासका
मेन प्रथमं पंचप्रकारस्य अपि क्लेशा परिहरणी
याः तेषां ज्ञाताः परिहर्तुम् शक्याः इति तेषां
सूक्ष्माकारस्यालक्षणं चाभिधाय स्थूलसूक्ष्म
भेदेन पुनर्द्विविधानां तेषां विभागेन हानोपा
यं वक्तुं प्रथमं सूक्ष्माणां हानोपायमाह
ते प्रतिप्रसवेति ।। ते । विवेकज्ञानदग्धाः
सूक्ष्माः क्लेशाः प्रतिप्रसवहेयाः प्रसववि
रुद्धः प्रतिप्रसवः चित्तस्य स्वकारणस्यास्मि

तायां स्वप्रकृतौ लयस्तेन हेयाः नाश्याः
धर्मिनाशाद्वत्तद्धर्माणां संस्काराणामा
न्यन्तिकनाश इति भावः । ननु क्लेशसंस्का
रा एव संसारहेतवः तेषां नाश एव च मोक्षः ।
दप- पेक्षितो नाशश्चित्तनाशे भवतोऽन्या चित्तनाशोऽनि
तु संप्रज्ञातसमाधिना चेन्न न योगिसंकल्पेन नमि
मग्नबीजानि स्वदग्धबीजशक्तिकादपि
दा कैवल्यं पुनरंकुरोत्पत्तिप्रसंगादिति संक्षेपः
१० स्थूलानां हानोपायमाह ध्यानहेया
इति तद्वृत्तयः तेषां क्लेशानां वृत्तयः स्थूलाः
अभिव्यक्तावस्थाः प्रथमं क्रियायोगेन ता
नूनीकृताः ध्यानहेयाः चित्तैकाग्रतालक्ष
णेन ध्यानेन प्रतनूकृतमग्नानामप्यप्रवृत्त्यर्थः

यो॰ सू॰ यद्यपिप्रथममिदमेवसूत्रमुपन्यस्तुमु:
१०१ चितं स्थूलताश्चास्य प्रथमभूमित्वात्तत्र
प्यापि चित्तलयस्य (तेप्रसवहेयाः सूक्ष्माः प्रति:
१० ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ११ क्लेशमूलः
कर्म्माशयो दृष्टाऽदृष्टजन्मवेदनीयः १२)
मुख्यफलत्वप्रापकत्वायमे प्राप्ति प्रसेवेति प्र
सवेति सत्यमेवाद्यावुपन्यस्तमिति दिक्
१२ ननुजात्यायुर्भोगहेतवः पुरुषं क्लिश्यं
तः क्लेशाः कर्म्माशयश्चतथानत्वविपाकदय
स्थितिकपत्वमेतेषां क्लेशत्वमित्याशंक्य कर्मत
त्फलस्य मूलत्वेनव बंधकत्वात्तेषां क्लेशत्वमि
त्याह क्लेशमूल इति क्लेशाः अविद्यास्मि
तारागद्वेषाभिनिवेशाः मूलं यस्योत्पादको

यंकारणाभावेचसत्त्यपोत्पत्तेः कर्म्माशयः
आशेरते संसारिकाः पुरुषा अस्मिन्निति
आशयो धर्म्माऽधर्म्मरूपसंस्कारः स द्विवि
धः दृष्टाऽदृष्टजन्मवेदनीयः दृष्टाऽदृष्टजन्म
नीवर्त्तमानजन्मविषयत्वेनानुभावेदनीयो
भोग्यः तीव्रसंवेगेनपरदेवताराधनादिवि
रा महदवमानादिना च इहजन्मन्येवानुभ
वनीयोऽदृष्टजन्मवेदनीयः मंदऽमप्रवेगत
कृतकर्म्मणाजन्मान्तरेऽनुभवनीयोऽदृष्टवे
दनीय इति यावत् तत्र प्रथमो यथा नंदी
श्वरनृपयोः नंदीश्वरस्याष्टवर्षीयबालकस्याशि
वभजनेन देवत्वादिप्राप्तिः नहुषस्य महानुभा
वमहर्षीणामवमानेन सर्पत्वादिप्राप्तिः

यो. सू. एवं द्वितीयो ऽन्येषां मंदानां मनुष्यदे-
१२ हेन संवत्सरसहस्रादिनिर्वर्तिभोगस्याः सं
भवात् क्लेशमूले ह्यनेन क्षीणक्लेशानां
ज्ञानिनां नास्त्यदृष्टजन्मभोग्यः तानेन क्ले
शानां कर्मबीजप्ररोहजननात् सा यावत् तापकि
नारकिनास्ति दृष्टजन्मवेदनीय इति सुभासितम् १२
इति योगसूत्रयोगप्रा सृ समाप्तम्
नं. १०३८ पं. १३ अक्षर १६
सं. ८१ श्रावण प्र. ० ६ समरूपर्णम्
८-३-९१